

Krysiak, Dominik

Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach : historia powstania oraz zbiory

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 2, 187-234

2007

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Dominik Krysiak

Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach. Historia powstania oraz zbiory

Kościół i parafia ewangelicka w Mikołajkach

Pierwsze informacje dotyczące Mikołajek pochodzą z 1444 r. Dowiadujemy się z nich o nadaniu dóbr ziemskich na prawie magdeburskim¹. Dokument ów został wystawiony przez wielkiego mistrza Zakonu Krzyżackiego Konrada von Erlichshausena (1441–1449). Na jego mocy nobil Wawrzyniec Prus (Laurentius Prussius) otrzymał 15 łanów ziemi (około 269 ha) w okolicach wsi kościelnej Mikołajki². Nazwa osady wywodzi się od św. Mikołaja, według wierzeń patrona żeglarzy oraz przejsów wodnych. Przez wieki nazwa ewoluowała, zmieniając brzmienie i pisownię – od Sancti Niclas, Nicolas, Nicolaus, Sancti Nicolai, Niclasdorf, Nicelsdorf, Niclausdorf, Nikolaiken, aż po obecne Mikołajki, zachowując jednak swą etymologię³. Po wojnie trzynastoletniej zmienił się status wsi – ze służebnej na czynszową; obejmowała wówczas obszar 55 łanów. Prawdopodobnie jest również wydanie przywileju dotyczącego założenia dwóch karczem, jak pisze Max Toeppen: „tuż przy moście we wsi St. Nicolai”. Autor powołuje się przy tym na dokumenty z 1516 r., potwierdzające ten fakt⁴. Chodzi o drugie nadanie przez komtura ryńskiego Rudolfa von Tippelskirchena na prawie chełmińskim wraz z 2 morgami łąk dla niejakiego Nogaja, posiadającego karczmę już wcześniej. Podobne nadanie tegoż komtura dla Bartka Krugera występuje też w 1515 r.⁵ W 1555 r. odnowiony został przywilej dla Mikołajek, które obejmowały wtedy już 64 łany, z czego sołtys i pastor otrzymali po cztery⁶.

Organizacja sieci parafialnej na terenie prokuratorii ryńskiej nie jest udokumentowana źródłowo do końca XV w. Pierwsze informacje dotyczące kaplicy p.w. św. Wawrzyńca w Rynie pochodzą dopiero z 1493 r. W tym okresie powstała również parafia w Okartowie, w skład której weszła kaplica w Orzyszu. Bardzo prawdopodobne wydaje się istnienie kaplicy przed reformacją także w Mikołajkach, czego może dowodzić patronat św. Mikołaja⁷.

Po sekularyzacji państwa zakonnego w 1525 r. struktura administracji kościelnej w starostwie ryńskim była już w pełni ukształtowana. Oprócz Rynu, najwcześniej powstały parafie w Okartowie, Orzyszu i najpewniej przed 1529 r. w Mikołajkach. Do tej ostatniej należały ponadto wsie:

¹ Zob. G. Białuński, *Przemiany społeczno-ludnościowe południowo-wschodnich obszarów Prus Krzyżackich i Książec (do 1568 roku)*, Olsztyn 2001, s. 128.

² G. Białuński, *Osadnictwo rejonu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII wieku – starostwo leckie (gizyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996, s. 36.

³ *Unsere masurische Heimat, Zum hundertjährigen Bestehen des Kreises Sensburg*, red. K. Templin, Sensburg 1926, s. 211.

⁴ M. Toeppen, *Historia Mazur. Przyczynek do dziejów krainy i kultury pruskiej*, przełożyła M. Szymańska-Jasińska, opracował i wstępem poprzedził G. Jasiński, Olsztyn 1998, s. 145.

⁵ G. Białuński, *Osadnictwo*, ss. 75–76.

⁶ *Ibidem*, s. 69.

⁷ *Ibidem*, ss. 76–78.

Prawdowo, Tałty, Woźnice, Sady, Żelwagi, Faszczew Wielkie, Cudnochyl, Dybowo, Inulec, Śmietki oraz Iznota⁸. Budowę drewnianego kościoła w Mikołajkach, który został wzniesiony w miejscu wcześniejszej kaplicy, ukończono prawdopodobnie w 1535 r.⁹ Pierwszym znanym z imienia księdzem, sprawującym posługę od 5 października 1535 r., był Stanislaus – „Bischof Speratus parochus orbis divi Nicolai”¹⁰. Kolejnym proboszczem, który objął swój urząd prawdopodobnie w 1550 r., był Jacob Willamovius¹¹. Podpisał on w 1567 r. tzw. wyznanie wiary w Prusach¹² (*Corpus doctrinae Prutenicum*)¹³. Według Karla Templina sprawował urząd do 1589 r.¹⁴ W XVII w., parafia mikołajska powiększyła się o kolejne osady: Wesołowo, Nowina, Dybowo, Łuknajno, Grabnik, Kulinowo, Luckneiner Spitze (Pientkowo) i w 1631 r. liczyła 372,5 łanu¹⁵.

Kolejne lata ciężko doświadczyły parafię i mieszkańców Mikołajek. W czasie wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją w 1656 r., kiedy pastorem był Albert Pomian Pesarovius¹⁶, wieś została częściowo zrujnowana. Zniszczeniu uległ m.in. kościół, który odbudowano w postaci drewniano-ceglanej dopiero w latach 1686–1688¹⁷. Za czasów kolejnego proboszcza Andrcasa Kowalewskiego¹⁸ na skutek niezwykle srogiej zimy, głodu i epidemii dżumy zmarło w 1709 r. około dziewięćset mieszkańców Mikołajek, w tym żona i siedmioro dzieci pastora¹⁹, on sam w związku z tym otrzymał przydomek „pruskiego Ilioba”²⁰.

8 Ibidem, ss. 133–134.

9 Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie (dalej: ODZW), J. Śniadecki, Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa. Nr 3595, Rejestr zabytku A-409 z dnia 3 VIII 1983 r.

10 *Unsere nasurische Heimat*, s. 212.

11 Pierwszy dokument parafialny z podpisem pastora pochodzi z 1552 r. Jego reprint znajduje się w zbiorach Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach (dalej: MRPM).

12 Tzw. wyznanie wiary w Prusach (*Corpus doctrinae Prutenicum*) zostało opracowane w Brunzwiku przez duchownych Mörlina i Chemnitza.

13 *Unsere nasurische Heimat*, s. 212.

14 Na tablicy prezentującej nazwiska i daty sprawowania urzędu przez pastorów parafii, która znajduje się w Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach, przy nazwisku Jacob Willamovius widnieją daty: 1572–1574. Podano je za F. Moellerem, *Altpreu-isches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945*, Bd. 1: *Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzung*, Hamburg 1968, s. 103 (tam też wykaz wszystkich pastorów i diakonów parafii ewangelickiej w Mikołajkach). Jednakże, większość źródeł (zob. przyp. nr 4 i 5) podaje lata 1550–1589 jako okres sprawowania urzędu przez Jacobusa Willamoriusa.

15 G. Białuński, *Osadnictwo*, ss. 181–183.

16 Albert Pomian Pesarovius, 1594 – 2 VI 1696, diakon parafii w Mikołajkach do 1625 r., a od 1626 r. proboszcz. Sprawował urząd aż do śmierci, czyli przez siedemdziesiąt lat. Jego portret, namalowany w dowód wdzięczności parafian za długoletnią służbę, znajduje się w kościele p.w. Świętej Trójcy w Mikołajkach i jest jednym z najstarszych portretów przedstawiających pastorów, które zaczęły pojawiać się w kościołach ewangelickich w XVII w. Namalowany techniką olejną na płótnie w 1696 r., według szkoły królewieckiej. Zob. E. Celińska, K. Wróblewska, *Nad ikonografią polskich pastorów ewangelickich*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1969, nr 4, ss. 489–493.

17 ODZW, J. Śniadecki, Karta ewidencyjna.

18 Andreas Kowalewski, pastor w latach 1693–1725. Jego portret namalowany w 1725 r., znajduje się w kościele ewangelickim w Mikołajkach wraz z tablicą pamiątkową ufundowaną przez jego syna Celestyna Kowalewskiego (1700–1771, profesor prawa i rektor uniwersytetu w Królewcu – W. Chojnacki, *Z dziejów drukarstwa polskiego w Królewcu*, KMW, 1961, nr 1, ss. 31–32), na której widnieje napis: „Czytelniku łaskawy skłoń tu oczy twoje / Na pruskiego Ilioba, który ciężkie znoje / I jadowite strzały znosił w tym tarasie / Jużci prawda, laur zwycięstwa nosi w tym to czasie / Jednak krwawy to bój był, lecz błogo takiemu / Który tu ustępując wrogowi swojemu / Statecznie jako skała przy Jezusie stoi”. Portret wykonano techniką olejną na płótnie, według szkoły królewieckiej – E. Celińska, K. Wróblewska, op. cit., ss. 498–501.

19 F. Czudek, *Od reformacji do współczesności. Życie parafii ewangelicko-augsburskiej Świętej Trójcy w Mikołajkach*, Olsztyn [b.r.w.], s. 14.

20 E. Kruk, *Warmia i Mazury*, Wrocław 2004, s. 75.

Nowy rozdział w historii Mikołajek otwiera rok 1726, kiedy wieś uzyskała od króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I prawa miejskie. Patent dzielił miasto na trzy okręgi: Targ (der Markt), Koniec (der Koniec) i Kozłowo (der Koslau). Burmistrzem liczącego osiemset pięćdziesiąt mieszkańców miasta został Kopetsch²¹. Wkrótce Mikołajki w całości strawiły nękające je pożary²². Wojna prusko-rosyjska lat 1756–1763 również nie oszczędziła miasta, podobnie jak szalejące burze i wichury, w skutek których w 1767 r. ponownie ucierpiał kościół. Jednak z biegiem lat parafia i sam kościół rozwijały się, zamontowano nowe dzwony, zakupione jeszcze przez Andreasa Kowalewskiego, ołtarz, zegar na wieży, przeprowadzono niezbędne remonty²³. W 1799 r. miasto wzbogaciło się o nowy budynek szkoły²⁴, który był dużo większy od poprzedniego i tym samym lepiej przystosowany do potrzeb rosnącej liczby uczniów, o czym pisał z zadowoleniem ówczesny pastor Mikołajek Johann Friedrich Gizycki²⁵.

Na początku XIX w. nastąpiły zmiany administracyjne, na mocy których Mikołajki weszły w skład rejencji gabińskiej i powiatu mrągowskiego. Natomiast w wyniku planu reorganizacji sieci parafialnej, opracowanego w latach 1843–1846, parafia mikołajska została podporządkowana diecezji mrągowskiej²⁶. Jak wynika ze spisu przeprowadzonego w 1832 r., miasto liczyło wówczas: 65 włók²⁷, z czego 5 należało do parafii ewangelickiej, 178 domów i 1948 mieszkańców²⁸. Drewniany kościół parafialny był już za ciasny dla wzrastającej liczby parafian, a brak remontów powodował, że jego dalsze użytkowanie stało się niebezpieczne, w związku z czym nabożeństwa przeniesiono do budynku gospodarczego. Za proboszcza Gottlieba Skupcha (1829–1835) rozpoczęła się zbiórka funduszy na budowę nowej świątyni. W 1840 r. rozebrano zabudowania starej i przystąpiono do budowy nowej, którą oddano do użytku w 1842 r.²⁹ Urząd proboszcza sprawował wówczas Carl Johann Brzoska (1835–1861). Kościół został zaprojektowany w stylu klasycystycznym, z kasetonowym sklepieniem i drewnianymi emporami wewnątrz. W latach 1879–1880 dobudowano wieżę zegarową, która została poświęcona 26 września 1880 r.³⁰

Mikołajki w drugiej połowie XIX w. nadal przeżywały rozwój. W 1864 r. liczyły 2276 mieszkańców, w tym 2204 wyznania ewangelickiego, 30 katolickiego i 43 Żydów³¹. Mieszkańcy trudnili się głównie handlem, rybołówstwem, hodowlą i coraz częściej od początków XX w. turystyką. Był to okres, w którym zauważono korzyści płynące z położenia miejscowości otoczonej jeziorami, po których zaczęły kursować parowce wycieczkowe. Rozwój komunikacji, w tym uzyskanie połączenia kolejowego³², znacząco przyczynił się do promocji miasta, które zaczęto nazywać „mazurską Wenecją”³³.

21 *Unsere masurische Heimat*, s. 242.

22 Pierwszy duży pożar miał miejsce w 1729 r., kolejny w 1749 r., wtedy to spłonęła m.in. plebania, która została odbudowana w 1755 r.

23 E. Celińska, K. Wróblewska, op. cit., s. 499. Autorki podają również nazwisko „samouka-malarza” Liszewskiego, który przemaalował wnętrze kościoła.

24 Kolejną, oddzielną szkołę miejską oddano do użytku w 1833 r., zwiększono do trzech liczbę etatów nauczycielskich.

25 Johann Friedrich Gizycki, proboszcz parafii w Mikołajkach w latach 1783–1808.

26 G. Jasiński, *Zmiany w sieci parafialnej Kościoła ewangelickiego na Mazurach w XIX wieku*, KMW, 2001, nr 3, ss. 365–368.

27 1 włóka = 30 morgów = 7,66 ha. Nowy pruski system miar obowiązywał od 1817 r.

28 *Unsere masurische Heimat*, s. 291.

29 A. Hamoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirche in den Provinzen Ost- und Westpreu en*, Neindenburg 1890, s. 347.

30 *Ibidem*.

31 *Unsere masurische Heimat*, s. 294.

32 Połączenie kolejowe na linii Mrągowo – Mikołajki – Orzysz zostało uruchomione 2 X 1911 r. – A. Piątkowski, *Kolej wschodnia w latach 1842–1880. Z dziejów transportu kolejowego na Pomorzu Wschodnim*, Olsztyn 1996, s. 173.

33 M. Orłowicz, *Ilustrowany przewodnik po Mazurach Pruskich i Warmii*, Olsztyn 1995, s. 117.

Cała parafia, do której należały m.in. osady: Baranowo, Dybowo, Faszczce, Lubiewo, Luknajno, Sady, Nowe Sady, Tałty, Wierzba, Woźnice, łącznie 51 miejscowości, leśniczówek i innych punktów. w 1897 r. liczyła około 7,5 tys. osób, w tym 2350 zamieszkałych w samych Mikołajkach³⁴. W 1907 r. liczba ta wynosiła 4911 osób, w tym 2284 mieszkańców miasta³⁵. W 1926 r. było 5021 parafian, w tym 2480 w Mikołajkach³⁶. Warto zauważyć, że mniej więcej połowa ludności znała język polski, dlatego również od duchownych wymagano znajomości tego języka. Obowiązek ten dotyczył 131 duchownych pracujących w mazurskich parafiach, w których było powyżej 50 osób mówiących po polsku³⁷.

Ostatnim proboszczem przed II wojną światową był Paul Czekay³⁸, który objął urząd w 1933 r.³⁹ W styczniu 1945 r., oprócz ks. Friedricha Rządkiego z Olsztyna, był on jedynym księdzem ewangelickim na Mazurach⁴⁰. Jednak i on wyjechał niebawem wraz z częścią parafian do Niemiec. W 1946 r. kościół ewangelicko-augsburski p.w. Świętej Trójcy w Mikołajkach otrzymał nowego duchownego, którym został ks. Władysław Pilch⁴¹. Okres powojenny był bardzo trudnym momentem w historii miasta i jego mieszkańców, tak jak i całego regionu. Ludność autochtoniczna w latach 1945–1949 została poddana weryfikacji narodowej oraz akcji ankietyzacji i paszportyzacji trwającej w okresie 1950–1954⁴². Nastąpił proces masowej emigracji rodzimej ludności mazurskiej do Niemiec, zwłaszcza po 1956 r.⁴³ Zjawisko to doskonale ilustruje liczba konfirmantów w parafii, która 13 maja 1951 r. wynosiła 106, a 29 czerwca 1986 r. tylko 15 osób⁴⁴. Trudna sytuacja materialna i nieporozumienia między ludnością miejscową a naplywową potęgowały chęć wyjazdu za Odrę. Proboszcz był świadkiem wyjazdu ponad 3500 swoich parafian. W odniesieniu do całych Mazur liczby te wynosiły 80 tys. osób wyznania ewangelickiego w 1947 r. i około 10 tys. pod koniec lat osiemdziesiątych⁴⁵. Szczególnie ostro problem ten wystąpił na terenie powiatu mrągowskiego, do którego należały również Mikołajki, ponieważ zamieszkiwała tu największa liczba ewangelików w województwie olsztyńskim, szacowana 1 sierpnia 1947 r. na 28 583 osoby⁴⁶. Po przejściu ks. Władysława Pilchowskiego w 1985 r. na emeryturę, parafia była zarządzana przez administratorów - ks. Krzysztofa Reja⁴⁷, którego właściwą placówką był Pisz⁴⁸, a następnie ks. Pio-

34 *Pfarr-Almanach für die Provinz Ostpreußen*, hrgs. Schirrmann, Hirsch, Königsberg 1897, s. 61.

35 *Pfarr-Almanach für die Provinz Ostpreußen*, hrgs. Schirrmann, Hirsch, Königsberg 1907, s. 67.

36 *Pfarr-Almanach für die Evangelische Kirchenprovinz Ostpreußen*, Königsberg 1926, s. 74.

37 G. Jasiński, *Duchowienstwo mazurskie w II połowie XIX wieku*, w: *Zagadnienia narodowościowe w Prusach Wschodnich w XIX i XX wieku*, red. J. Jasiński, Olsztyn 1993, ss. 62–63. Tu o tym zagadnieniu dane liczbowe.

38 Paul Czekay, ur. 11 III 1900 r. w Sterławkach, zm. 29 IV 1968 r. w Leverkusen, ordynowany 30 X 1922 r., proboszcz parafii w Mikołajkach w latach 1933–1945.

39 *Verzeichnis aller evangelischen Kirchengemeinden und Geistlichen der Provinz Ostpreußen nach dem Stande vom 1. Januar 1945*, Königsberg 1945, s. 36.

40 A. Sakson, *Mazurzy-spółczesność pogranicza*, Poznań 1990, s. 83.

41 Władysław Pilch-Pilchowski, ur. 16 X 1913 r. w Cieszynie, ordynowany 15 V 1947 r. w Olsztynie i skierowany do Mikołajek, gdzie był proboszczem parafii ewangelicko-augsburskiej od 29 IV 1950 r. do 1985 r., latach 1956–1959 konsenior diecezji mazurskiej, twórca Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach.

42 A. Sakson, *Spółczesność ewangelicka na Warmii i Mazurach w latach 1945–1990*, w: *Ewangelicy na Warmii i Mazurach. Dzieje i współczesność*, pod. red. E. Kruka, Olsztyn 2001, s. 75.

43 Ibidem.

44 MRPM, Spis konfirmantów z roku 1951 i 1986.

45 A. Sakson, *Mazurzy*, s. 204.

46 Ibidem, s. 69.

47 Ks. Krzysztof Rej, ur. 25 II 1952 r., ordynowany 26 XII 1976 r., proboszcz parafii ewangelicko-augsburskiej w Pisz.

48 *Władze naczelne kościoła ewangelicko-augsburskiego w PRL. Diecezja mazurska*, Kalendarz Ewangelicki, R. C. 1986, Warszawa 1985, s. 306.

tra Mendocha⁴⁹ z Mrągowa⁵⁰. Dopiero 22 lipca 1990 r. został skierowany do służby w Mikołajkach, decyzją Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, ks. Franciszek Czudek⁵¹. Głównym zadaniem nowego duszpasterza stało się odbudowanie parafii pod względem materialnym, jak i duchowym. Zapleczem finansowym dla inwestycji była budowa Domu Gościnnego, oddanego do użytku 23 czerwca 1991 r.⁵² Umożliwiło to przeprowadzenie generalnego remontu kościoła w 1994 r., budowę Domu Opieki „Arka”, a gdy i ten został ukończony w 1995 r., ks. Czudek postanowił zająć się filialną kaplicą w Ukcie⁵³. Tam również powstał dom opieki i wsparcia dla osób uzależnionych i niepełnosprawnych. W ostatnich latach oddano nową siedzibę Muzeum Reformacji Polskiej oraz Środowiskowy Dom Samopomocy, którego otwarcie miało miejsce 26 października 2006 r. Ks. Franciszek Czudek oraz jego żona Janina otrzymali w 2006 r. nagrodę Optimus Hominum 2006 w dziedzinie „Pomoc społeczna”. Ponadto proboszcz parafii mikołajskiej jest honorowym obywatelem miasta i laureatem nagrody im. św. Brata Alberta za osiągnięcia na płaszczyźnie kulturowej, społecznej i ekumenicznej⁵⁴.

Geneza i powstanie Muzeum Reformacji Polskiej

Nieodłączną częścią parafii ewangelicko-augsburskiej p.w. Świętej Trójcy w Mikołajkach jest Muzeum Reformacji Polskiej. Ma ono wymiar unikatowy w skali kraju, a jego powstanie i działalność wniosło nieoceniony wkład w zachowanie pomników piśmiennictwa i drukarstwa polskojęzycznego na Mazurach przed 1945 r. Przedstawienie historii muzeum i charakterystyka jego zbiorów, były trudne ze względu na niezwykle ubogi materiał badawczy. Opracowania naukowe jedynie fragmentarycznie wzmiankują o istnieniu takiego ośrodka. Nieocenionym materiałem źródłowym okazały się prywatne zbiory prof. Janusza Jasińskiego z Olsztyna, który w 1987 r. został powołany przez wojewodę suwalskiego Kazimierza Jabłońskiego w skład Rady Muzeum Okręgowego w Suwałkach oraz Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach⁵⁵. Równie istotne dla opracowania tematu stały się akta Wydziału do spraw Wyznań Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Olsztynie, znajdujące się w Archiwum Państwowym w Olsztynie. Należy dodać, że nawet na stronie internetowej Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w którego ewidencji znajduje się muzeum, zamieszczono jedynie adres placówki, i to z błędami⁵⁶. Bardzo ważny dla badań okazał się ponadto maszynopis pracy Henryka Rygiera pt. *Monografia Mikołajek*⁵⁷, który znajduje się w zbiorach

49 Ks. Piotr Mendoch, ur. 7 IV 1953 r., ordynowany 10 XII 1978 r.

50 Władze naczelne kościoła ewangelicko-augsburskiego w RP. Diecezja Mazurska., w: *Kalendarz Ewangelicki*, R. C VI, 1992, Warszawa 1991, s. 161.

51 Ks. Franciszek Czudek, ur. 1 II 1942 r. w Skoczowie, ordynowany w kościele w Sorkwicach przez ks. bp. Janusza Narzyńskiego.

52 F. Czudek, op. cit., s. 27.

53 Wywiad z ks. F. Czudkiem z 5 XI 2006 r., w zbiorach autora.

54 Rada Miasta Mikołajki na posiedzeniu 30 XII 2005 r. podjęła uchwałę o nadaniu honorowego obywatelstwa miasta ks. F. Czudkowi, w uznaniu zasług za działalność ekumeniczną, utworzenie i prowadzenie domów opieki w Mikołajkach i Ukcie, prowadzenie Muzeum Reformacji Polskiej, promocję miasta oraz działalność charytatywną na rzecz mieszkańców miasta i gminy.

55 Archiwum Janusza Jasińskiego (dalej: AJJ), Pismo wojewody suwalskiego z 28 V 1987 r. do doc. dr. hab. Janusza Jasińskiego.

56 Na stronie internetowej Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego <www.kultura.gov.pl> podano województwo podlaskie, a powinno być warmińsko-mazurskie.

57 Praca Henryka Rygiera została napisana prawdopodobnie na początku lat dziewięćdziesiątych. Maszynopis nie jest datowany.

dyrektora Centrum Kultury „Kłobuk” w Mikołajkach Bogdana Kurty. Autor wspomnianej pracy 25 lutego 1989 r. przeprowadził wywiad z ks. Pilchowskim, dotyczący początków działalności muzeum.

Powstanie Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach było związane z długoletnią służbą ks. Władysława Pilcha-Pilchowskiego, który zwrócił uwagę na kwestię mazurską podczas rozmowy w 1936 r. z ks. doktorem Juliuszem Burschem, biskupem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce⁵⁸. Jednym z wydarzeń, które niewątpliwie wpłynęło na powstanie muzeum, było odnalezienie przez pierwszego po wojnie burmistrza Mikołajek Wacława Góralskiego dokumentów i książek w piwnicach dawnego sądu⁵⁹. Jak dowiadujemy się z wywiadu Henryka Rygiera, burmistrz podzielił się tą informacją z ks. Władysławem Pilchem, który po zapoznaniu się ze znaleziskiem stwierdził, że są to księgi metrykalne Urzędu Stanu Cywilnego w Mikołajkach (64 tomy w języku niemieckim) oraz podręczniki szkolne⁶⁰. Pastor uzyskał zgodę burmistrza na wzięcie znaleziska w depozyt oraz jego przestudiowanie. W ten sposób rozpoczął długoletni proces gromadzenia „zabytków piśmiennictwa”, które niejednokrotnie odnajdował na śmietnikach, w papierach przeznaczonych na makulaturę lub otrzymywał od ludzi sprzyjających jego działalności. W miarę powiększania zbiorów, podjął starania u władz państwowych, jak również ewangelickich, o usankcjonowanie działalności muzeum⁶¹. Wysiłki księdza spotęgowała dodatkowo kwestia zamiany kościołów, wysuwana przez społeczność katolicką⁶², powstanie w kościele muzeum pod zwierzchnictwem Ministerstwa Kultury i Sztuki miało te zamierzenia uniemożliwić⁶³. Jednak parafia rzymskokatolicka w Mikołajkach i Kuria Biskupia Diecezji Warmińskiej w Olsztynie wystosowały odpowiednie wnioski w tej sprawie, datowane kolejno na 1 grudnia 1969 r. i 24 listopada 1970 r., które zostały pozytywnie zaopiniowane przez władze państwowe⁶⁴. Ks. Józef Lapiński, proboszcz tejże parafii, 9 lutego 1972 r., przesłał pismo również do Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL. Motywował potrzebę zamiany kościołów wzrostem liczby parafian do około 5 tys., a tym samym większymi możliwościami finansowymi w utrzymaniu dużej świątyni, co z pewnością odciążyłoby materialnie mniejszą społeczność ewangelicką⁶⁵. Konsystorz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL na posiedzeniu 17 lutego 1972 r. wyraził wstępnie zgodę na zamianę kościołów, polecając podjęcie rozmów w tej sprawie seniorowi diecezji mazurskiej oraz przedstawicielom parafii mikołajskiej⁶⁶. Ks. Pilch swoje stanowisko wyraził jeszcze przed pismem Konsystorza

58 AJJ, Ks. W. Pilchowski, *O konieczności utworzenia historycznej placówki muzealnej od strony reformacji polskiej w Mikołajkach*, przytacza słowa ks. dr. Juliusza Burschego: „Tam za kordonem w Prusach żyją Mazurzy- Polacy, będącisz walczył o ich polskie prawa językowe”.

59 H. Rygier, *Monografia Mikołajek*.

60 Ibidem.

61 F. Czudek, op. cit., s. 19.

62 Należy zauważyć, że w Mikołajkach nie dochodziło po wojnie do drastycznych i dramatycznych konfliktów na tle narodowościowo-religijnym m.in. dlatego, iż katolikom, znajdującym się wówczas w mniejszości, ewangelicy odstąpili kaplicę o powierzchni użytkowej 127,11 m², znajdującą się przy ul. Kajki 27.

63 Wywiad autora z ks. Franciszkiem Czudkiem, z 5 XI 2006 r., w zbiorach autora.

64 Archiwum Państwowe w Olsztynie, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: APO, PWRN), Wydział do spraw Wyznań, sygn. 444/55, k. 38, Pismo wicedyrektora Urzędu do spraw Wyznań A. Markera z 30 VI 1972 r. do PWRN Wydział do spraw Wyznań w Olsztynie.

65 APO, PWRN, Wydział do spraw Wyznań, sygn. 444/55, k. 32, Pismo ks. J. Lapińskiego do Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL z 9 II 1972 r.

66 APO, PWRN, Wydział do spraw Wyznań, sygn. 444/55, k. 34, Pismo wiceprezesa Konsystorza Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL Zbigniewa Weissa z 24 II 1972 r. do PWRN Wydział do spraw Wyznań w Olsztynie.

do PWRN w Olsztynie, zdecydowanie odrzucając propozycję parafii rzymskokatolickiej, jednocześnie zaznaczył, że podporządkuje się jedynie zarządzeniom państwowym, choć uważał, że nie ma takich przepisów, które wymuszałyby zamianę kościołów⁶⁷.

Ks. Pilch z czasem umieścił w kościele gabloty, w których wystawia książki, reprinty dokumentów i edyktów królów pruskich, a większość w języku polskim⁶⁸. W zbiorach księdza znajdowały się wprawdzie książki i dokumenty w języku niemieckim, jednak wspomnienia z czasów wojny, kiedy to 13 kwietnia 1940 r. został aresztowany i wywieziony na prace przymusowe do III Rzeszy za to, że nie podpisał tzw. listy niemieckiej narodowości, dystansowały księdza od umieszczenia ich w muzeum⁶⁹. Należy zaznaczyć, że również ówczesny stosunek władz PRL do kwestii mazurskiej nie sprzyjał ich eksponowaniu. Zbiory prezentowały przede wszystkim rozwój piśmiennictwa religijnego, w pewnej mierze także świeckiego, na przestrzeni wieków, przeznaczonego dla polsko-ewangelickiej ludności Mazur⁷⁰.

Niezmiernie ważnym wydarzeniem dla powstania muzeum było nawiązanie kontaktu z dyrektorem Muzeum Narodowego w Warszawie prof. Stanisławem Lorentzem, który poradził, a także poparł wnioski ks. Pilchowskiego zgłoszenia muzeum w Ministerstwie Kultury i Sztuki⁷¹. Nie bez znaczenia był fakt, że prof. Lorentz był protestantem. Zabiegi te odniosły skutek w 1973 r., gdy ministerstwo zaakceptowało i przychylnie rozpatrzyło podanie pastora⁷². W ten sposób Muzeum Reformacji Polskiej formalnie powstało i zostało zarejestrowane. Ks. Pilch w tym samym roku w podaniu do Wydziału do spraw Wyznań PWRN w Olsztynie wystąpił o przyznanie budynków byłej parafii przy ul. 1 Maja 23 i 24 na potrzeby zaplecza muzycznego. Pisał o konieczności zachowania „dorobku kulturowego ziemi mazurskiej” i „polsko-ewangelickiego piśmiennictwa”, czemu miało służyć utworzone w kościele przy ul. 1 Maja 26 Muzeum Mazurskie im. ks. bp. doktora Juliusza Burschego⁷³. Z kolejnych pism ks. Pilchowskiego (na początku lat osiemdziesiątych zmienił nazwisko z Pilch na Pilchowski) dowiadujemy się, że wpływ na powstanie muzeum miała sytuacja w kraju i na arenie międzynarodowej w okresie powojennym. Można przez to rozumieć ówczesną potrzebę udokumentowania historyczno-społeczno-kulturowej przynależności „Ziem Odzyskanych” do Polski, o czym pisał sam twórca. Miał on zamiar stworzyć ośrodek, który swym zasięgiem objąłby Mazury, Warmię, całe Pomorze, Górną i Dolną Śląsk. Muzeum miało przedstawiać życie, dzieje i kulturę polską na tych ziemiach poprzez aspekty „historyczne, dokumentalne,

67 APO, PWRN, Wydział do spraw Wyznań, sygn. 444/55, k. 33, Pismo ks. W. Pilcha z 21 II 1972 r. do PWRN Wydział do spraw Wyznań w Olsztynie.

68 H. Rygier, op. cit.

69 APO, PWRN, Wydział do spraw Wyznań, sygn. 444/20, k. 472, Odpis życiorysu ks. Władysława Pilcha, datowany w Mrągowie 8 VIII 1950 r.

70 W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530-1939*, Warszawa 1966, s. 7.

71 H. Rygier, op. cit.

72 F. Czudek, op. cit., s. 19.

73 APO, PWRN, Wydział do spraw Wyznań, sygn. 444/54, k. 217, Pismo ks. W. Pilcha z 19 X 1973 r. do PWRN Wydział do spraw Wyznań w Olsztynie. Jest to podanie o przyznanie budynków należących przed 1945 r. do parafii ewangelickiej; przy ul. 1 Maja 23 (działka nr 165-168), poprzednio mieściła się w tu szkoła ewangelicka, i przy ul. 1 Maja 24 (działka nr 177/1-95/1) była to ponadtrzystuletnia dawna plebania. Ks. Pilch uzyskał odpowiedź odmowną, której uzasadnienie znajduje się w notatce służbowej z 26 X 1973 r. - APO, PWRN, Wydział do spraw Wyznań, sygn. 444/54, k. 218. Przewodniczącym PRN w Mrągowie i naczelnik Urzędu Gminy i Miasta Mikołajki zaopiniowali negatywnie wniosek księdza, gdyż budynki te były zamieszkiwane łącznie przez dziesięć rodzin (59 osób) i zostały wyremontowane na koszt miasta, które nie miało innych wolnych mieszkań, do których można by wykwaterować te osoby.

ikonograficzne, topograficzne, statystyczne, martyrologiczne i muzykalno-wokalne”, a poprzez powszechne udostępnienie zbiorów – dotarcie do szerokiego kręgu odbiorców⁷⁴.

Władze państwowe dość przychylnie odnosiły się do koncepcji powołania tego typu instytucji, na co wskazuje pismo kierownika Samodzielnego Referatu do spraw Wyznań w Olsztynie Leopolda Topczewskiego do ministra Kazimierza Kąkła z 10 listopada 1975 r. Poruszona w nim została sprawa przeniesienia zbiorów z kościoła w Mikołajkach do organizowanego Muzeum Ziemi Mrągowskiej w Mrągowie. Uzasadniano to zarządzeniem wojewody olsztyńskiego z 27 sierpnia 1975 r. o włączeniu spraw dotyczących dziejów reformacji na Mazurach do programu muzeum mrągowskiego. Leopold Topczewski pisał o konieczności uzyskania od władz Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego poparcia dla tej koncepcji m.in. ze względu na „ilustrowanie podstaw politycznych Reformacji na Mazurach i stosunki ludnościowe”, co było zawarte w programie muzeum⁷⁵. Jednak zbiory pozostały w Mikołajkach i nadal były eksponowane w kościele ewangelickim.

Początek lat osiemdziesiątych okazał się dla koncepcji powstania muzeum niezwykle istotny. W grudniu 1980 r. doszło do porozumienia z Muzeum Okręgowym w Suwałkach, na mocy którego Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach stało się jego oddziałem, a tym samym uzyskało status prawny i szanse na wsparcie finansowe państwa⁷⁶. Kierownikiem oddziału został ks. Pilchowski. Na jego wniosek nawiązano kontakty ze środowiskiem naukowym w całym kraju. W konferencji, która odbyła się 30–31 lipca 1983 r., udział wzięli m.in. doc. dr hab. Zbigniew Nowak (PAN Gdańsk), doc. dr hab. Halina Chamerska (Uniwersytet Warszawski), doc. dr hab. Janusz Jasiński (PAN Olsztyn), dr hab. Grzegorz Walczak (Uniwersytet Warszawski). Podczas posiedzenia Rady Naukowej dyskutowano o nazwie muzeum⁷⁷, konieczności utworzenia etatów dla wykwalifikowanych pracowników, zakresie tematycznym zbiorów i programie badawczym⁷⁸. Wyznaczono również termin kolejnego zjazdu na 20 września 1983 r., na którym miał zostać opracowany memoriał do władz państwowych w sprawie działalności instytucji⁷⁹. Przewodniczącym konferencji naukowej został doc. dr hab. Janusz Jasiński. Opracowano wówczas tekst memoriału dotyczący stanu i potrzeb muzeum oraz powołano tzw. Grupę Inicjatywną⁸⁰. Głównym problemem były warunki lokalowe, gdyż bogate, liczące około trzystu pozycji oryginalnych zbiory mieściły się w kościele, częściowo rozłożone na ławkach, umieszczone w gablotach, szafach, niewłaściwie eksponowane i zabezpieczone. Wysunięto koncepcję stworzenia ośrodka badawczego nad reformacją, który mógłby stanowić zaplecze dla wyższych uczelni z wydziałami historii, ale także spełniającą funkcje dydaktyczne i społeczne⁸¹. Niezwykle ważne było ujęcie perspektywiczne funkcjono-

74 AJJ, ks. W. Pilchowski, *O konieczności utworzenia historycznej placówki muzealnej od strony reformacji polskiej w Mikołajkach*. Ks. Pilchowski podał również liczbę osób zwiedzających muzeum w 1979 r., która wyniosła około 5 tys., a w 1980 r. około 7 tys.

75 APO, PWRN, Wydział do spraw Wyznań, sygn. 444/113, b.k.

76 AJJ, J. Jasiński, *Uwagi o Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach*, s. 3. Dokument datowany na 16 VIII 1983 r.

77 Doc. dr hab. Halina Chamerska zaproponowała zmianę nazwy na „Muzeum Protestantkie”, natomiast przeciwny temu był doc. dr hab. Janusz Jasiński, który postulował pozostanie przy wcześniejszej nazwie i nadanie placówce bardziej regionalnego charakteru.

78 AJJ, I. Dzierwa, Protokół z posiedzenia Rady Naukowej zwołanej w dniu 30 i 31 VII 1983 r. w Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach.

79 AJJ, W. Pilchowski, Zaproszenie na posiedzenie Rady Naukowej (datowane na 10 VIII 1983 r.).

80 W skład Grupy Inicjatywnej weszli: doc. dr hab. Janusz Jasiński (przewodniczący), doc. dr hab. Zbigniew Nowak (wiceprzewodniczący), ks. Władysław Pilchowski (członek zwyczajny).

81 AJJ, J. Jasiński, *Uwagi o Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach* (datowane na 16 VIII 1983 r.), oraz opracowanie H. Chamerskiej z sierpnia 1983 r.

wania muzeum oraz ustalenie dwóch zebrań Rady Naukowej w ciągu roku⁸². Grupa Inicjatywna 11 stycznia 1984 r. spotkała się z wiceministrem kultury i sztuki Edwardem Gołębiowskim oraz wicedyrektorem ds. muzealnictwa doktorem Franciszkiem Midurą, którzy wysunęli koncepcję usamodzielnienia jednostki i podporządkowanie jej bezpośrednio ministerstwu i władzom wojewódzkim. Ponadto ustalono, iż zakres programowy powinien obejmować wszystkie regiony kraju i być odpowiednio poszerzany. W tym celu ks. Władysław Pilchowski miał otrzymać niezbędne referencje ważne w kraju i za granicą oraz środki finansowe. Pracami badawczymi powinny zająć się osoby odpowiednio wykwalifikowane, dla których zostaną utworzone etaty, a także powołana na wniosek Grupy Inicjatywnej Rada Naukowa⁸³. Ministerstwo zobowiązało się pokryć 50% kosztów związanych z konserwacją zbiorów i koniecznymi remontami oraz adaptacją pomieszczeń na potrzeby muzeum⁸⁴. Powołana przez wojewodę suwalskiego Rada Naukowo-Muzealna otrzymała kompetencje w zakresie opiniowania i wnioskowania w sprawach dotyczących rozwoju, działalności, prowadzonych prac badawczych i ich publikacji oraz kwestii organizacyjnych. Między Radą a ks. Pilchowskim dochodziło jednak do różnic zdań dotyczących celów i zadań, jakie miało realizować Muzeum Reformacji Polskiej. Wynikały one z tego, iż pastor nie chciał w przyszłej siedzibie, którą miał być budynek dawnej szkoły, uwzględniać w ekspozycji materiałów o treści religijnej czy sakralnej, co według członków Rady samo w sobie było sprzeczne z charakterem instytucji⁸⁵. Z dzisiejszego punktu widzenia postawa pastora wydaje się niezrozumiała, wszak umieszczenie pojęcia „reformacja” w nazwie muzeum oznaczającego ruch religijny, niesło ze sobą tego typu treści. Jeśli by jednak instytucja została ich pozbawiona, to w zbiorach pozostałoby niewiele eksponatów. Jak wskazuje bowiem zamieszczony w dalszej części inwentarz zbiorów muzeum, większość z nich dotyczy religii i Kościoła⁸⁶.

Problemy związane z powstaniem i celami muzeum są skomplikowane pod wieloma względami. Chodzi przede wszystkim o stanowisko i zamierzenia samego twórcy, jak również o postawę środowiska naukowego i władz państwowych. Wydawać by się mogło, że wszyscy sprzyjali istnieniu tego typu placówki, jednakże każdy inaczej postrzegał jej funkcjonowanie oraz ideę, której miała służyć.

Aż do 1988 r. zbiory mieściły się w kościele, kiedy to rozwiązano umowę prawną z filią Muzeum Okręgowego w Suwałkach. W 1991 r. władze miasta przekazały na potrzeby muzeum część budynku dawnej szkoły przy ul. Kolejowej. Muzeum sąsiadowało z domem kultury i biblioteką miejską; tę siedzibę zajmowało przez kilka następnych lat⁸⁷. Pracownikiem muzeum była córka ks. Pilchowskiego Irena Dzierwa, która pełniła równocześnie funkcję organisty w kościele⁸⁸. Mu-

82 AJJ, A. Wieczorek, Protokół z konferencji naukowej w sprawie Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach odbytej 20 IX 1983 r.

83 AJJ, Notatka. Akces do Rady Naukowej zgłosili: doc. dr hab. Halina Chamerska (Uniwersytet Warszawski), dyr. mgr Zygmunt Filipowicz (Muzeum Okręgowe w Suwałkach), doc. dr hab. Janusz Jasiński (PAN Olsztyn), prof. dr hab. Marceili Kosman (Poznań), doc. dr hab. Władysław Kupiszewski (Uniwersytet Warszawski), doc. dr hab. Janusz Mallek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), doc. dr hab. Zbigniew Nowak (PAN Gdańsk), prof. dr Czesław Pilchowski (dyrektor Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce), prof. dr Jan Szczepeński (poseł na Sejm PRL), prof. dr hab. Janusz Tazbir (PAN Warszawa).

84 AJJ, Notatka Grupy Inicjatywnej ze spotkania 11 I 1984 r. w Ministerstwie Kultury i Sztuki w Warszawie.

85 AJJ, Pismo J. Jasińskiego z 18 I 1988 r. do dyrektora Muzeum Okręgowego w Suwałkach Zygmunta Filipowicza.

86 Stanowisko ks. Pilchowskiego w tej sprawie, zdaniem ks. Franciszka Czudka, mogło wynikać z żywionej przez niego obawy przed posądzeniem o propagandę religijną.

87 F. Czudek, op. cit., s. 23.

88 Ibidem, s. 19.

zeum Reformacji po raz kolejny zmieniło siedzibę w 2002 r., kiedy po remoncie i przebudowie oddano do użytku budynek znajdujący się przy kościele na pl. Kościelnym 5, gdzie znajduje się do dzisiaj. Stałe lokum dla muzeum, przeznaczone wyłącznie na jego potrzeby, było wynikiem starań i zaangażowania ks. Franciszka Czudka, który dzięki swoim kontaktom i zabiegom w Fundacji Współpracy Polsko-Niemieckiej zdobył środki finansowe na jego powstanie.

Obecnie Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach jest jednostką autonomiczną w strukturach Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, zarejestrowaną w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Jest czynne codziennie w okresie sezonu turystycznego, gdy do Mikołajek przyjeżdża najwięcej byłych rodowitych mieszkańców miasta, którzy przez lata emigrowali do Niemiec. Poza sezonem muzeum można zwiedzić po wcześniejszym umówieniu się, praktycznie jest to możliwe również każdego dnia. Zwiedzający mogą wpisać się do kroniki i podzielić się wrażeniami po obejrzeniu eksponatów. Wpisy dokonywane przez zwiedzających w większości wyrażają wdzięczność za istnienie muzeum oraz propagowanie historii reformacji i Mazur.

Zasoby Muzeum Reformacji Polskiej

Podstawę ekspozycji muzeum stanowią druki polsko-ewangelickie z Mazur i Śląska (głównie Śląska Cieszyńskiego) oraz zbiory związane z historią parafii i Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Tematycznie wiążą się z liturgią ewangelicką, gdyż są to głównie: Biblie, postylle⁸⁹, kancjonały⁹⁰, katechizmy, agendy⁹¹ i kalendarze. Znajdują się tu również prace dotyczące historii reformacji, problematyki społeczno-wychowawczej i kulturalnej. Część z nich to pozycje w języku niemieckim, a w przypadku Biblii – w kilku innych językach, m.in. angielskim, greckim, hebrajskim, rosyjskim, szwedzkim. Chronologicznie zakres druków znajdujących się w muzeum obejmuje okres od XVII do XX w., dlatego stanowią one doskonałą bazę do badań nad rozwojem polskojęzycznego piśmiennictwa ewangelickiego.

W celu lepszego poznania zamieszczonego w dalszej części pracy inwentarza zasobów Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach przedstawiam krótki rys historyczny dziejów publikacji dla polsko-ewangelickiej ludności Mazur i Śląska.

Prusy Książęce były głównym ośrodkiem naukowo-kulturowym reformacji, stanowiącym zaplecze dla jej dalszego rozwoju na terenie Polski oraz północno-wschodnich rejonów Morza Bałtyckiego. Powstały tu sprzyjające warunki do rozwoju piśmiennictwa polsko-ewangelickiego, tym bardziej że istniało bardzo duże zapotrzebowanie na tego typu druki, zwłaszcza wśród ludności polskojęzycznej w Prusach Książęcych, zwanej potocznie mazurską. Wynalazek druku przyczynił się do rozpowszechnienia książek na szeroką skalę. Z upływem czasu stawały się one tańsze, a tym samym dostępne dla zwykłego człowieka. Protestantyzm doskonale wykorzystał odkrycie Gutenberga, do tego stopnia, że głoszone nawet jego opatrnościowe znaczenie dla refor-

89 Postylla - z łac. *post illa verba* - 'po tych słowach', jest to zbiór kazań jako wykład tekstu Biblii, komentarz. Pierwsze rękopiśmienne postylle powstały w IV w. w Europie, od XVI w. drukowane. Autorami pierwszych postylli w Rzeczypospolitej byli: Grzegorz Orszak (1556), Eustachy Treпки (1557), Mikołaj Rej (*Postylla Pańska*), Samuel Dambrowski (1621), Adam Gdaczusz (1650). Szerzej o polskiej postyllografii zob. J. T. Maciuszko, *Ewangelicka postyllografia polska XVI-XVIII wieku. Charakterystyka - analiza porównawcza - recepcja*, Warszawa 1987 (tam też dalsza literatura).

90 Kancjonały - z łac. *cantionale* - zbiory pieśni religijnych, śpiewniki, wraz z zapisem melodycznym. W Polsce pojawiły się w XVI w.

91 Agenda - z łac. *agēda* - rzecz do wykonania, książka ze zbiorem modlitw i obrzędów kościelnych, jak również przepisy o formie zarządu w Kościele ewangelickim.

macji⁹². Szybko znalazło to odbicie w stosunku społeczności ewangelickiej do wiary i sposobu jej wyznawania. Już w XVIII w. w Kościele ewangelickim zauważalny był rozwój ruchu pietystycznego⁹³, stanowiącego przeciwwagę dla konserwatywnych-ortodoksyjnych luteran⁹⁴. Ruch pietystyczny był bardziej przystępny dla wiernych, którzy mogli zbierać się w domach na wspólnych modlitwach, śpiewach i czytaniu Biblii. Było to możliwe właśnie dzięki szerokiej dostępności druków religijnych. Za przykład może posłużyć śpiewnik Georga Friedricha Rogalla⁹⁵, *Kern Alter und Neuer Lieder* (1731), po wprowadzeniu zmian nazywany również *Preußisches Gesangbuch*. Georg Wasianski⁹⁶ częściowo zredagował zawarte w śpiewniku Rogalla pieśni i zamieścił je w *Nowo wydanych Kancyonale Pruskim Zawierającym w sobie Wybor Pieśni Starych i Nowych*⁹⁷.

Aby sprostać zapotrzebowaniu rynku na książkę polsko-ewangelicką, masowo zaczęły powstawać oficyny wydawnicze⁹⁸. W Królewcu Jan Henryk Hartung⁹⁹, po przejęciu drukarni Steltera i Reussnera oraz księgarni Eckarta stworzył największą w regionie firmę wydawniczą¹⁰⁰. W latach 1545–1552 drukarnie królewieckie wydawały na niespotykaną dotąd skalę polsko-ewangelickie katechizmy, kancjonały, postylle oraz przekłady Nowego Testamentu, na użytek obozu reformacyjnego również w Rzeczypospolitej. Szczególną rolę na tym polu odegrał przybyły do Królewca w 1544 r. Jan Seklucjan¹⁰¹. Wśród jego pionierskich publikacji można wymienić: *Wyznanie wiary chrześcijańskiej*, Królewiec 1544; *Katechizmu tekst prosty dla prostego ludu*, Królewiec 1545; *Katechismus to jest nauka naprzędniejsza i potrzebniejsza ku zbawieniu, o wierze krześcijańskiej*, Królewiec 1547¹⁰². Piśmiennictwo polskie na Mazurach rozwijało się niezwykle dynamicznie. Do-

92 J. T. Maciuszko, op. cit., s. 5.

93 Najbardziej znanymi przedstawicielami ruchu pietystycznego na obszarze Prus byli Heinrich Lysius oraz Friedrich Rogall.

94 W. Chojnacki, op. cit., s. 8.

95 Georg Friedrich Rogall, ur. 19 IV 1701 r. w Królewcu, zm. tamże, 6 V 1733 r., studiował teologię i filozofię, profesor uniwersytetu w Królewcu, od 1728 r. dyrektor Seminarium Polskiego przy tej uczelni.

96 Georg Wasianski (Jerzy Wasiański), ur. 1692 w Leszczu koło Dąbrówna na Mazurach, zm. 15 IX 1741 r. w Nidzicy, duchowny ewangelicki, ukończył studia teologiczne w Królewcu, w latach 1721–1731 adiunkt, następnie 1731–1737 proboszcz parafii w Stradunach powiat Elk, 1737–1741 proboszcz w Nidzicy.

97 G. Jasiński, *Kościół ewangelicki na Mazurach w XIX wieku (1817–1914)*, Olsztyn 2003, s. 280 (tam też dalsze informacje i literatura).

98 Powstały m.in. oficyny wydawnicze: Hartunga w Królewcu, Trampa w Brzegu, a w XIX w. w Międzyborzu, Olsztynie, Ostródcie, Pieszku, Sycowcu.

99 Jan Henryk Hartung, ur. 17 VIII 1699 r. w Erfurcie, zm. 5 V 1756 r. w Lipsku, drukarz, nakładca, księgarz w Królewcu, w 1738 r. uzyskał patent na wyłączny druk polskich kancjonałów, Biblii a także przywilej drukarza nadwornego i uniwersyteckiego, wydawał m.in. Biblię Gdańską (1738), kancjonał Jerzego F. Rogalla. Po jego śmierci drukarnię przejął syn Lebrecht Bogumil Hartung, ur. 12 VIII 1747 r. w Królewcu, zm. 29 XI 1797 r., uzyskał przedłużenie ważności przywilejów ojca, oprócz druków religijnych wydawał również książki o tematyce świeckiej, w sumie wydał 114 pozycji w języku polskim i 69 w języku litewskim. Kolejnym spadkobiercą został Jerzy Fryderyk Hartung, ur. 18 XII 1782 r. w Królewcu, zm. tamże 19 IV 1849 r., kontynuował działalność dziadka i ojca, prowadził również drukarnię w Giąbinie. Działalność firmy Hartungów zakończył Jan Fryderyk Hartung (1823–1901). Spowodowane to było wydaniem przez niego publikacji o treściach demokratycznych, co wywołało represje ze strony władz. Jan Fryderyk sprzedał majątek i wyjechał do Lipska.

100 J. Szurc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX w.*, Bielsko-Biała 1998, s. 116.

101 Jan Seklucjan, ur. około 1510 r., zm. 1578 r. w Królewcu, pisarz i wydawca książek religijnych, ukończył studia w Lipsku na wydziale sztuk wyzwolonych, za rozpowszechnianie pism reformacyjnych, m.in. Andrzeja Samuela w Poznaniu, został w 1543 r. wyklęty z Kościoła za herezję, od 1544 r. pracował w Królewcu, w latach 1544–1578 był proboszczem polsko-ewangelickiego kościoła w Królewcu. Autor m.in. *Rozmowy o pogrzebie krześcijańskim i papieskim*, Królewiec 1547; *Rozprawy krótkiej a prostej o niektórych ceremoniach a ustawach kościelnych*, Królewiec ok. 1549, *Pokusza iawskich*, Królewiec ok. 1549.

102 S. Rospond, *Dzieje polszczyzny śląskiej*, Katowice 1959, s. 269.

wodzi tego utworzenie w Elku pierwszej polskiej drukarni już w 1536 r., ponadto społeczność polsko-ewangelicka była wspierana przez księcia pruskiego Albrechta, który zachęcał do przyjazdu księży z Rzeczypospolitej skłaniających się ku reformacji¹⁰³. W XVII w. inicjatywę przejęły ośrodki drukarskie w Gdańsku i Toruniu¹⁰⁴. Na przełomie XVI i XVII w. zaopatrywały one w wydawnictwa polsko-ewangelickie ludność zamieszkującą Kaszuby, Pomorze Gdańskie, a częściowo także Mazury i Śląsk. O masowości drukarstwa świadczy również liczba wydań poszczególnych kancjonałów, postyll i Biblii. Proces ten był szczególnie dobrze widoczny po okresie Wiosny Ludów, kiedy zainteresowanie pastorów ewangelickich drukami religijnymi w języku polskim wzrosło do tego stopnia, że na I Mazurskiej Konferencji Kaznodziejów w 1852 r. zaproponowano powołanie Towarzystwa dla Upowszechniania Polskich Biblii i Kancjonałów¹⁰⁵. Wpływ na to miały wysiłki wydawnicze podejmowane przez mazurskich chłopów, m.in.: Jana Jenczio (Jancio)¹⁰⁶, Jana Bądzio, Michała Dorscha (Dorsza), Johanna Schröttera i Wilhelma Michalczyka, wskazujące na potrzeby czytelnicze ludności¹⁰⁷. Jednak potrzeby te nie szły w parze z możliwościami finansowymi wsi mazurskiej, żyjącej w przeważającej części w nędzy, w której tradycją było przekazywanie książek z pokolenia na pokolenie. Publikacje polsko-ewangelickie wydawały królewiecka drukarnia Hartunga oraz oficyna Gąsiorowskiego w Piszcu. Wśród ponad stu tytułów, sześćdziesiąt cztery stanowiły dzieła Arnta, Dambrowskiego, Langhansena, Rambacha, *Katechizm* Lutra, a także utwory pasyjne, kancjonały, Ewangelie itp.¹⁰⁸ Oprócz dzieł o treściach religijnych, w drugiej połowie XIX w. zaczęto publikować podręczniki szkolne oraz książki i broszury o tematyce społeczno-politycznej, edukacyjnej, moralizatorskiej. Jednak ich nakłady i liczba tytułów nie były wysokie, ponieważ specyficzną cechą czytelnictwa mazurskiego było znikome zainteresowanie książką o tematyce świeckiej, która została wyparta przez kalendarze o rozbudowanej formie i treści¹⁰⁹. Najlepiej różnicę tę prezentuje porównanie nakładów wydawniczych Antoniego Gąsiorowskiego¹¹⁰. Broszura antyalkoholowa, którą wydał w tysiącu egzemplarzy, została zakupiona przez prawie dwieście osób, natomiast nakłady kalendarzy przed 1871 r. wynosiły kilka tysięcy. Przy czym należy stwierdzić, że potencjalnych odbiorców było zdecydowanie więcej, gdyż w praktyce z jednego egzemplarza korzystało nawet piętnaście osób¹¹¹. Było to spowodowane oczywiście względami materialnymi.

W XVI w. ludność śląską w wystarczającym stopniu zaopatrywano w druki protestanckie z terenów Rzeczypospolitej. Kiedy jednak w XVII w. kontrreformacja osiągała coraz większe sukcesy, pojawiła się konieczność tworzenia własnych ośrodków wydawniczych. Wincenty Ogrodziński wysunął tezę, że XVII-wieczny rozwój drukarstwa śląskiego w języku polskim był „następstwem osłabnięcia luteranizmu w Polsce”¹¹². Jaskółkami na tym polu były druki m.in. Konrada Negjusa z Namysłowa (1540–1617)

103 A. Jagucki, *Z przeszłości i teraźniejszości Kościoła ewangelickiego na Mazurach*, Kalendarz Ewangelicki, R. I.XII, 1949, s. 81.

104 W. Chojnacki, op. cit., s. 7.

105 G. Jasiński, *Mazury w drugiej połowie XIX wieku. Kształtowanie się świadomości narodowej*, Olsztyn 1994, ss. 52–55.

106 Zob. G. Jasiński, *Jan Jenczio (1797–1884) mazurski gospodarz z Markowskich*, KMW, 1992, nr 2, ss. 127–146.

107 G. Jasiński, *Kościół ewangelicki*, s. 291.

108 G. Jasiński, *Mazury w drugiej połowie XIX w.*, s. 54. Zob. też inwentarz zbiorów MRPM.

109 G. Jasiński, *Mazury w drugiej połowie XIX w.*, s. 55.

110 Antoni Gąsiorowski, ur. 1821 r. w Brodniczy, zm. około 1878 r. prawdopodobnie w Szczytnie, w 1847 r. założył drukarnię w Brodniczy, a następnie w Szczytnie i Piszcu, gdzie prowadził również księgarnię, wydawca polsko-niemieckich pism: „Kurek Mazurski”, „Ewangelicki Tygodnik Gminny”, „Gospodarz Mazurski”, „Prawdziwy Ewangelik Polski” oraz kalendarza dla Mazurów „Prawdziwy Prusak”.

111 G. Jasiński, *Mazury w drugiej połowie XIX w.*, s. 56.

112 W. Ogrodziński, *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, Katowice–Wrocław 1946, s. 66.

Kazania polskie, które miał w Gólgowicach, a w ynszych wsiach ku farze Gólkowskiej należących, iłem w Piskorzowie (1576) oraz Jana Liciniusa z Namysłowa *Anatomia i Oekonomia człowieka chrześcijańskiego* (1592)¹¹³. Wśród luteran śląskich na początku XVII w. największą poczytnością cieszyły się jednak *Kancjonał* Piotra Artomiusa oraz *Postylla* Samuela Dambrowskiego¹¹⁴. Dopiero nowe publikacje, uwspółcześnione, zaczęły zdobywać uznanie wśród polskiej ludności ewangelickiej. Należały do nich wydane przez Adama Gdaciusza¹¹⁵ w latach 1644–1647 w Toruniu kazania pokutne *Ardens Irae Divinae Ignis to jest kilka kazań pokutnych* oraz w Lesznie *Postilla popularis to jest kazania na Ewangelie Święte* (1650/1651). Gdaciusz publikował ponadto w Brzegu i Oleśnicy, co świadczyłoby o istnieniu tam ośrodków drukarskich. Znane prace Jerzego Bocka¹¹⁶ były wydawane tylko w tych dwóch miejscowościach. Za przykład może posłużyć tłumaczenie *Agendy to jest porządku Kościołów Ewangelickich Księstwa Oleśnickiego* (Oleśnica 1688 i Brzeg 1715)¹¹⁷. Innym ośrodkiem polsko-ewangelickim na Śląsku była Byczyna, gdzie w 1622 r. został wydany jeszcze przez tamtejszego pastora Krzysztofa Sussenbacha¹¹⁸ przekład katechizmu Marcina Lutra, tzw. katechizm byczyński¹¹⁹. Po wyczerpaniu nakładu Jan Herbinius¹²⁰ przystąpił do opracowania kolejnego wydania, które ukazało się w 1660 r. jako: *Katechizm D. M. L. który na potrzebę Kościoła i Szkoły Byczyńskiej Roku 1622 od Wielebnej Paści księdza Krzysztofa Sissenbacha Pasterza niekiedy i Seniora Byczyńskiego w druk był podany. A teraz go szkolnej Młodzi i Prostakom kwoli względem polszczyzny skorygował i znowu wydał M. Johannes Herbinius, tym czasem Rektor Szkoły Ojezyznej Byczyńskiej*¹²¹. Jeśli chodzi o Biblię, to w użyciu był przekład gdański z 1632 r. oraz jego przedruki z Amsterdamu (1660) i Halle (1722), tzw. Biblia Halska¹²². Druga połowa XVII w. przyniosła zahamowanie aktywności wydawniczej protestantów śląskich, a to wskutek przemian politycznych, m.in. pokoju westfalskiego w 1648 r. Praktycznie jedyną enklawą reformacji oprócz Wrocławia stały się posiadłości książąt oleśnickich. Spuściznę po prężnie działających wcześniej ośrodkach w Byczynie, Oleśnicy, Kluczborku

¹¹³ S. Rospond, *Dzieje polszczyzny*, s. 272.

¹¹⁴ Zob. inwentarz zasobów MRPM.

¹¹⁵ Adam Gdaciusz, ur. w 1610 r. w Kluczborku, zm. 18 IX 1688 r. w Kluczborku, wykształcenie średnie, był nauczycielem w Podgrodziu Spiskim, Bardowie na Węgrzech i Elblągu, w latach 1641–1644 kantor i konrektor w Wilnie i Kluczborku, od 1646 r. pastor w Kluczborku, publikował głównie w Toruniu i Brzegu, m.in. *Dyskursy i Kwestyje* w Brzegu w latach 1681–1688, zaliczany jest do wybitnych przedstawicieli publicystyki religijno-społecznej i prozaików dawnej literatury polskiej.

¹¹⁶ Jerzy Bock, ur. 12 IV 1621 r. w Komorze pod Byczyną, zm. 10 XI 1690 r. w Oleśnicy, pisarz religijny, studiował w Siedmiogrodzie i w Królewcu, od 1646 r. był nauczycielem w Namysłowie, w 1650 r. został pastorem w Oleśnicy, a następnie archidiaconem, jest autorem: *Agendy albo Porządku Kościołów Ewangelickich Księstwa Oleśnickiego*, Oleśnica 1668 (zachowane wydanie z Brzegu, 1715 r.), *Nauki domej na pamiętkę Wesela – – Adama Hilbriga z – – Marią Szarą wdową – –*, Oleśnica 1670.

¹¹⁷ W. Ogrodziński, op. cit., s. 71.

¹¹⁸ Krzysztof Sussenbach, ur. 27 XII 1599 r. w Byczynie, zm. tamże 9 VI 1631 r., duchowny i pisarz, ukończył uniwersytet we Frankfurcie nad Odrą i w Wittenberdze, konrektor szkoły w Namysłowie, a od 1619 r. polski pastor w Sycowic, od 1620 r. pastor, a następnie senior w Byczynie.

¹¹⁹ Z. Hicrowski, S. Rospond, *Język i piśmiennictwo na Śląsku*, Katowice–Wrocław 1948, ss. 13–14.

¹²⁰ Jan Herbinius (Kapusta), ur. 12 X 1626 r. w Byczynie, zm. 7 III 1679 r. w Grudziądzu, pisarz religijny, pedagog, teolog, studiował na uniwersytecie w Lejdic w Holandii i Wittenberdze, założyciel szkoły luterńskiej w Wołowej, autor łacińskich podręczników logiki wydanych w Oleśnicy w 1663 r., rektor szkoły w Sztokholmie, od 1673 r. kaznodzieja w Wilnie, następnie wykładowca na uniwersytecie w Królewcu i pastor w Grudziądzu, pisał głównie w języku łacińskim, ale także w polskim, obejmując takie dziedziny, jak: teologia, przyroda, geografia, logika i retoryka. Jego dzieła drukowano w Kopenhadze, Amsterdamie, Jenie i Gdańsku (*Symbola fidei christianae catholicae*, 1675).

¹²¹ S. Rospond, *Zabytki języka polskiego na Śląsku*, Wrocław–Katowice 1948, s. 106.

¹²² W. Ogrodziński, op. cit., s. 86.

i Brzegu przejął zbor w Cieszynie. Dopiero w 1707 r., po podpisaniu konwencji altransztadzkiej¹²³, miasta te ponownie stały się ośrodkami protestantyzmu z główną drukarnią Trampa w Brzegu¹²⁴. Wydała ona m.in. przekład książki Jana Armdta, dokonany przez Jana Kośnego¹²⁵: *Cna mądrość to jest książeczka ręczna -- w niektórych krocichnych Regulach* (około 1730). Ośrodek cieszyński w pierwszej połowie XVIII w. był polem działania przede wszystkim Jana Muthmanna¹²⁶ i Samuela L. Zasadiusa¹²⁷, którzy wnieśli duży wkład w rozwój literatury polsko-ewangelickiej, wypierając wpływy języka czeskiego. Byli również prekursorami tzw. szkoły cieszyńskiej, która przez lata zaopatrywała ludność ewangelicką w literaturę religijną. Późniejszym przedstawicielem tej szkoły był Jan Chrystian Bockshammer¹²⁸, wydawca kancjonału w Brzegu w 1776 r., *Postilli Chrześcijańskiej to jest Kazania albo wykłady porządne*, Brzeg 1772, stanowiącej nowe wydanie *Postylli* Dambrowskiego i licznych innych przekładów¹²⁹. Śląskie piśmiennictwo od końca XVIII w. skupiało się głównie na przekładach i zapożyczeniach z twórczości pisarzy niemieckojęzycznych¹³⁰. Nasilona w XIX w. polityka germanizacyjna przyczyniła się do zahamowania aktywności protestantów na polu drukarstwa polskojęzycznego. Względnie dużymi swobodami cieszyli się ewangelicy na Śląsku Cieszyńskim. Pastor bystrzycki Andrzej Paulini w 1819 r. wydał *Nauki ewangelii Chrystusowej*, a Karol Kotschy¹³¹ napisał dodatek do *Katechizmu*, stanowiący elementarz do nauki języka polskiego (1853) oraz polską historię biblijną dla szkół (1844)¹³². Znamienna jest tu postawa Teodora Karola Haasego¹³³, pastora cieszyńskiego, który był zagorzałym zwolennikiem germani-

123 Konwencja altransztadzka została podpisana w 1707 r. przez króla szwedzkiego Karola XII i cesarza Józefa I. Na jej mocy luteranie uzyskali przywileje w księstwach: brzeskim, legnickim, wołowskim, oleśnickim, ziebickim, we Wrocławiu. Ponownie utworzono konsystorzę w Brzegu, Legnicy, Wołowie, przywrócono gimnazjum w Brzegu. Protestanci odzyskali stan posiadania z 1648 r.

124 W. Ogrodziński, op. cit., ss. 82-83.

125 Jan Kośny, ur. 10 VI 1676 r. w Byczynie, zm. w 1751 r., od 1708 r. pisarz religijny, przez czterdzieści trzy lata rektor szkoły w Byczynie, autor m.in. *Budowanie młodzi na fundamencie apostołów i proroków katechizmowe* (Brzeg 1727).

126 Jan Muthmann, ur. 28 VIII 1685 r. w Komornie pod Byczyną, zm. 30 IX 1747 r. w Poesneck, studiował w Lipsku, od 10 VIII 1708 r. diakon w Wolczynie, od 1709 r. archidiakon w Cieszynie, wycemigrował do Saksonii i w 1740 r. został pastorem w Poesneck, autor m.in. *Wierność Bogu a Cesarzowi czasu powietrza morowego należąca*, Brzeg 1716, *Sto regul żywienia, które każdy Chryścianin przy początku albo skończeniu każdego tygodnia -- powolno czyta, pilnie uważać a pobożnie wykonywać*, prawdopodobnie w Brzegu po 1720 r.

127 Samuel Ludwik Zasadius, ur. około 1695 r. prawdopodobnie w Brzegu, zm. 25 III 1756 r. w Tarnowskich Górach, studiował w Wittenberdze, w 1720 r. otrzymał tytuł diakona w Cieszynie, pastor w Poelzig i Strausfurcie oraz Tarnowskich Górach, był autorem wydania śląskiego Nowego Testamentu, druk Tramp, Brzeg 1725, ponadto: *Droga do Nieba to jest Nauka krótką z katechizmu*, Brzeg 1723, *M. Lutra Maly Katechizm*, Brzeg 1727, *Kazania pokutne*, Brzeg 1730.

128 Jan Chrystian Bockshammer, ur. 22 V 1733 r. w Cieszynie, zm. w 1804 r. w Twardogórze, pisarz religijny, ukończył studia teologiczne w Jenie, od 1764 r. był pastorem i seniorem w Twardogórze, w latach 1789-1804 redagował pierwsze czasopismo na Śląsku - „Gazety Śląskie dla Ludu Pospolitego”.

129 W. Ogrodziński, op. cit., s. 89.

130 Z. Hierowski, S. Rospond, op. cit., s. 17.

131 Karol Kotschy, ur. 25 I 1789 r. w Cieszynie, zm. 9 II 1856 r. w Wiśle, pisarz religijny na Śląsku Cieszyńskim, polemolog, studiował w Lipsku, od 1810 r. pastor w Ustroniu, założył Ustrońskie Towarzystwo Trzeźwości, autor przekładu *Katechizmu Lutra*, Brzeg 1673 r., wydanego jako *Katechizm Doktora Marcina Lutra*, Berlin 1833, wraz z kazaniem *Gorzkie kapki, ale zdrowe*, ponadto: *Słowa nabożne. Książeczka o sadach i owocu względem nabycwania, wychowania, pożytkowania z baczniem osobliwym na położenie klimatu Śląska*, Berno 1844, pisywał do „Tygodnika Polskiego” w Pszczynie (1845 r.), *Historia biblijna, czyli Dzieje Starego Przymierza*, Lwów 1851.

132 W. Ogrodziński, op. cit., s. 103.

133 Teodor Karol Haase, ur. 14 VII 1834 r. we Lwowie, zm. 27 III 1909 r. w Cieszynie, superintendent Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego na Śląsku Cieszyńskim, studiował teologię w Wiedniu i Getyndze, doktoryzował się w Rostoku, w 1868 r. otrzymał doktorat honoris causa uniwersytetu w Heidelbergu, senior śląski i proboszcz w Cieszynie, był posłem

zacji, a mimo to wydał postylle Grzegorza z Żarnowca (1864) i Mikołaja Reja (1883)¹³⁴. Jednakże większe ożywienie na tym polu nastąpiło po wyborze na pastora zboru 25 marca 1866 r. ks. Leopolda Marcina Otto¹³⁵, o czym świadczy szeroka społeczno-narodowa działalność księdza, m.in. w Czytelnicy Ludowej¹³⁶. Oprócz wydawanego w Cieszynie w latach 1867–1875 miesięcznika „Zwiastun Ewangeliczny”, którego był redaktorem, publikował również kazania: *Dlaczego tak wielu powołanych a tak mało wybranych*, Cieszyn 1864, *Ostatnie słowo*, Cieszyn 1866, *Słowo pasterskie*, Cieszyn 1866, a także *Książeczkę o małżeństwie*, Cieszyn 1872 i *Mniejszy katechizm Marcina Lutra*, Cieszyn 1878 ze specjalnymi objaśnieniami dla ludności śląskiej¹³⁷. Bardzo ważnym wydawnictwem w drugiej połowie XIX w. był *Modlitewnik czyli zbiór modlitw do nabożeństwa domowego i kościelnego* (1860) i *Kancjonał* (1865) Jerzego Bogusława Heczki¹³⁸, które na trwałe weszły do kanonu książek polsko-ewangelickich.

Rozwój drukarstwa polsko-ewangelickiego był oczywiście usankcjonowany warunkami politycznymi. We wstępie do pracy Jana Karola Sembrzyckiego *Krótki przegląd literatury ewangelicko-polskiej Mazurów i Szlązaków od r. 1670*, Nawsi [1888], rozwój ten został podzielony na trzy okresy. Pierwszy obejmował XVI w. i pierwszą połowę XVII w., kiedy to występowała bogata pod względem liczby i treści literatura ewangelicka w postaci przekładów na język polski modlitewników, śpiewników, postyll, Biblii, dzieł polemicznych. Drugi okres, to druga połowa XVII w. i wiek XVIII. Charakteryzował się wzmocnionym ruchem wydawniczym w Prusach Królewskich i pewną stagnacją w Rzeczypospolitej w wyniku działań kontrreformacyjnych. Oczywiście, takie ujęcie jest zbyt ogólne z powodu uzyskania przez protestantów w drugiej połowie XVIII w. pewnych swobód wyznaniowych. Trzeci okres, to wiek XIX, który Sembrzycki określał jako czas germanizacji polskich ewangelików. Kwestia ta również nie jest jednoznaczna z tego względu, iż w drugiej połowie XIX w. wystąpił wzmocniony ruch na rynku wydawnictwa polskojęzycznych. Charakterystyczna dla tego okresu jest postawa Kościoła Ewangelicko-Unijnego, który z jednej strony popierał działania władz zmierzające do niemiecczenia ludności mazurskiej, z drugiej zaś, chcąc zapobiec odchodzeniu wiernych, starał się zapewniać im literaturę w języku polskim¹³⁹. Wiek XIX przyniósł wpro-

do parlamentu austriackiego, od 1905 r. dożywotnim członkiem austriackiej Izby Panów, w latach 1855–1869 wydawał tygodnik „Neue protestantische Blätter”, a następnie „Schlesische Post”, był niemieckim liberałem przeciwnym polskiemu ruchowi narodowemu na Śląsku Cieszyńskim, wydał: *Postylle Grzegorza z Żarnowca*, Cieszyn 1864, *Postylle M. Reja jako Kazania*, Cieszyn 1883.

¹³⁴ Zob. egzemplarze w inwentarzu zasobów MRPM.

¹³⁵ Leopold Marcin Otto, ur. 2 XI 1819 r. w Warszawie, zm. 22 IX 1882 r., duchowny, działacz narodowy i społeczny, wydawca, studiował w Berlinie, od 1849 r. proboszcz parafii w Warszawie, więzień cytadeli warszawskiej w latach 1861–1862, od 1866 r. proboszcz parafii w Cieszynie, twórca, wydawca i pierwszy redaktor „Zwiastuna Ewangelickiego” (pierwsze wydanie 15 I 1863 r. pt. „Zwiastun Ewangeliczny”) – T. Stegner, *Bóg, protestantyzm, Polska. Biografia pastora Leopolda Marcina Otto (1819–1882)*, Gdańsk 2000.

¹³⁶ T. Stegner, op. cit., ss. 67–71.

¹³⁷ Ibidem, ss. 88–89.

¹³⁸ Jerzy Bogusław Heczko, ur. 1825 r. w Łyżbicach pod Cieszynem, zm. 1907 r. w Ligotce Kameralnej, nauczyciel ludowy w Wrocie na Morawach, studiował teologię w Wiedniu, pastor w Gawłowic w Małopolsce, a od 1859 r. w Ligotce Kameralnej, w latach 1881–1890 prezes Ewangelicznego Towarzystwa Oświaty Ludowej w Cieszynie. *Kancjonał* został wydany w 1865 r. w Cieszynie, do 1914 r. miał 16 wydań. Heczko był autorem m.in.: *Pierwiastki*, Wiedeń 1849 r. (autorskie kazania z 1847 r. i 1848 r.), *Katolicytwa i ewangelicytwa, czyli droga do poznania prawdy chrześcijańskiej*, Cieszyn 1851 (pod pseudonimem J. H. Prawdowski), *Modlitewnik, czyli zbiór modlitw do nabożeństwa domowego i kościelnego*, Cieszyn 1860. Zob. egzemplarze w inwentarzu zbiorów MRPM.

¹³⁹ J. K. Sembrzycki, *Krótki przegląd literatury ewangelicko-polskiej Mazurów i Szlązaków od r. 1670*, Nawsi [1888], ss. 2–3.

wadzenie do języka polskiego germanizmów, a wiek XX (do 1945 r.) całkowicie niemalże zakaz postępowania się językiem polskim w mowie i piśmie, a także zamykanie działów polskich w drukarniach¹⁴⁰ oraz niszczenie książek w języku polskim¹⁴¹.

Problem monograficznego opracowania naukowego polskich druków ewangelickich jest bardzo złożony. Wśród pierwszych prób rejestracji i opisu tych wydawnictw możemy wymienić następujące pozycje: E. Oloff, *Polnische Liedergeschichte von Polnische Kirchen-Gesängen und dererselben Dichtern und Übersetzern*, Danzig 1744; S. W. Ringeltaube, *Gründliche Nachricht von Polnischen Bibeln, von deren mancherley Übersetzungen und Urhelben*, Danzig 1744; H. J. T. Kindler, *Einige Beiträge der evangelisch-polnischen Literatur*, Creuzburg 1864; J. K. Sembrzycki, *Krótki przegląd literatury ewangelicko-polskiej Mazurów i Szlązaków od r. 1670*, Nawsy [1888]; J. Szeruda, *Bibliografia polsko-ewangelicka XIX i XX wieku*, Warszawa 1925; W. Ogrodziński, *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, Katowice–Wrocław 1946; R. Bossmann, *Ältere Polnische Gesangbücher in Schlesien. Ein Beitrag zur Geschichte des Evangelischen Kirchenliedes*, Curitiba 1952. Nie można pominąć pokoleniowego dzieła Estreicherów – *Bibliografia polska*¹⁴². Jednak Władysław Chojnacki w pracy *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966, wskazuje na dość duże braki we wszystkich wyżej wymienionych wydawnictwach, jak również regionalizm opracowań.

Nie istnieje również opracowanie dotyczące zbiorów Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach, które w swoich zbiorach posiada unikatowe druki. Władysław Chojnacki, zbierając materiały do *Bibliografii*, nie korzystał ze zbiorów ks. Pilchowskiego, dlatego nie wszystkie pozycje zostały przez niego uwzględnione. Ponadto, od wydania jego pracy w 1966 r. muzeum wzbogaciło się o nowe tytuły. Uważam więc za zasadne traktowanie poniższego katalogu za pewnego rodzaju uzupełnienie i rozszerzenie *Bibliografii* Chojnackiego, w szczególności o druki ze Śląska Cieszyńskiego.

Zasoby muzeum liczą około 300 pozycji oryginalnych, w inwentarzu zaś zamieszczonych jest 255, ponieważ niektóre z nich występują w podwójnych egzemplarzach. Za podstawę i odniesienie do opracowania tego inwentarza posłużyły prace Władysława Chojnackiego i Karola Estreichera. W przypadku różnic pomiędzy opisem zamieszczonym w tych pozycjach a oryginałem przyjęto zapis z autopsji.

Przy charakterystyce zbiorów muzeum zastosowano następujące kryterium podziału: Biblia (– w przekładzie Marcina Lutra – w przekładzie gdańskim z 1632 r., tzw. Biblia Gdańska, – Nowy Testament i Ewangelie), śpiewniki; postylle, kazania, modlitewniki; katechizmy, agendy, ustawy kościelne; pozostałe książki (– biografie reformatorów, – książki o historii Kościoła i reformacji, – książki do nauki religii, – słowniki, dzieła filozofów, leksykony – traktaty moralizatorskie i inne, – dzieła literackie, – kalendarze ewangelickie, – Pisma Święte, Ewangelie: wydania w różnych językach, – czasopisma urzędowe), dokumenty parafialne; reprinty; pozostałe ekspozycje¹⁴³. Za podstawę do sporządzenia opisów bibliograficznych przyjęto głównie formę opisu stosowaną przez Karola Estreichera i Władysława Chojnackiego. W pierwszej kolejności podano pozycje, które wymieniają Chojnacki i Estreicher, następnie pozostałe druki uszeregowane alfabetycznie, biorąc pod uwagę nazwisko autora lub w przypadku dzieła anonimowego – tytuł. Ze względu na to, iż podano

140 W 1934 r. gestapo zamknęło dział polski drukarni Hartunga w Królewcu, zniszczyło też liczące ponad dwa wieki archiwum drukarni.

141 W. Chojnacki, op. cit., s. 8.

142 Ibidem, s. 10.

143 Opis inwentarza zbiorów został sporządzony na podstawie materiałów MRPM.

tytuły oryginalne, nazwisko autora nie zawsze występuje na początku opisu. Nie udało się ustalić biografii wszystkich autorów, dlatego zamieszczone są one w przypisach tylko przy wybranych nazwiskach. Biogramy zostały sporządzone na podstawie: Wincenty Ogrodziński, *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, Katowice–Wrocław 1946; Tadeusz Oracki, *Słownik biograficzny Warmii, Mazur i Powiśla. Od połowy XV w. do 1945 roku*, Warszawa 1963; Tadeusz Stegner, *Bóg, protestantyzm, Polska. Biografia pastora Leopolda Marcina Otto (1819–1882)*, Gdańsk 2000; J. K. Sembrzycki, *Krótki przegląd literatury ewangelicko-polskiej Mazurów i Szlązaków od r. 1670*, Nawsi [1888]; Jan Szturc, *Ewangelicy w Polsce. Słownik biograficzny XVI–XX w.*, Bielsko-Biała 1998; strona internetowa: <www.bautz.de/bbk> (Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon).

Inwentarz zbiorów Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach

1. Bible, Nowy Testament, Ewangelie¹:

a) w przekładzie Marcina Lutra²

1. *Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift, Doctor Martin Luthers Übersetzung*, Verlag von Velhagen und Klasing, Bielefeld und Leipzig 1872
2. *Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift*, Druck und Verlag der v. Cansteinschen Bibelanstalt, Halle a. d. Saale 1915
3. *Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift*, Druck Britische und Auständische Bibelgesellschaft, Berlin 1927
4. *Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift*, Druck Privileg, Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart 1929
5. *Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift*, Druck Niederlage der National-Bibelgesellschaft von Schottland, Hamburg 1981
6. *Die Heilige Schrift des Alten und Neuen Testaments verdeutscht von D. Martin Luther. Mit zweihundert und dreissig Bildern von Gustav Dore*, Druck und Verlag von Eduard Hallberder, Stuttgart 1872

¹ W wykazie użyto następujących skrótów:

ant. – antykwa	nib. – nieliczbowany	ss. – stron (liczbowanych)
cgz. – egzemplarz	ok. – około	ster. – stereotypowy
got. – gotyk	okł. – okładka	tabl. – tablica
ilustr. – ilustracje, ilustrowany	poz. – pozycja	toż. – tożsamy
k. – karta	red. – redaktor	tyt. – tytuł
ks. – ksiądz	rub. – rubryka	
nakł. – nakład	s. – strona	

² Przekład dokonany w Wartburgu i Wittenberdze w latach 1521–1522. Za życia M. Lutra ukazały się 84 wydania oryginalne i 253 przedruki; egzemplarz z 1872 r. zawiera ilustracje Gustawa Dore.

7. *Die Heilige Schrift*, Druck Britische und Ausländische Bibeldesellschaft, Berlin 1934
8. *Jubiläums Bibel nach der deutschen Übersetzung D. Martin Luthers*, Druck Privileg. Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart 1931
9. *Palästina-Bilder-Bibel*, Druck Privileg. Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart 1931
10. *Stuttgarter Jugend- und Familienbibel nach der deutschen Übersetzung D. Marti Luthers*, Druk Privileg. Württembergische Bibelanstalt, Stuttgart 1930

b) w przekładzie gdańskim z 1632 r., tzw. Biblia Gdańska

11. *Biblia Sacra, To iest: Wszystkie Księgi Starego i Nowego Przymierza; z Żydowskiego i Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone, a teraz podług Edycyi Gdańskiej Roku 1632. przedrukowane. W Hali Magdeburgskiej w Drukarni Stefana Orbana, Roku Pańskiego MDCCXXVI [=1726], 8° ss. nlb. 16, 1023, 255, got., nakład 5000 egz. (Przed kartą tyt. znajduje się miedzioryt Chrystusa, na karcie tyt. miedzioryt – wewnątrz kopalni i motto: „Badajcież się Pism. Joh. 5.w.39”)³.*
12. Toż. *Biblia to iest Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza*. W Roku 1810. [Berlin, druk C.F.E. Späthen] 8° ss. nlb. 2, 968, 240, got.⁴
13. *Biblia to jest Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza Podług Edycji Berlińskiej z roku 1810 i Gdańskiej z Roku 1632. Dla Pożytku Zborów Polskich Ewangelickich Za przy czyną Głównego Towarzystwa Biblijnego Pruskiego Na nowo przedrukowane. Halle, Roku Pańskiego 1854. Drukiem i Nakładem Biblijney Instytucyi Kansteińskiej. 8° ss. XIV, nlb. 2, 968, 240, got.⁵ (dwa egzemplarze).*
14. Toż. 6 wydanie. W Halli, Roku Pańskiego 1897. Drukiem i Nakładem Biblijney Instytucyi Kansteińskiej. 8° ss. XIV, nlb. 2, 968, 240, got.⁶
15. Toż. *Biblia Święta To jest: Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Przymierza z Żydowskiego i Greckiego języka na Polski pilnie i wiernie przetłumaczone w Poznaniu, 1838. Czcionkami Wilhelma Deckera i Spółki. 8° ss. 939, nlb. 1, got.⁷*
16. Toż. w Wrocławiu, Drukiem Grassa, Bartha i Spółki {W. Friedricha}. 1855. 8° ss. nlb. 4, 939, got.⁸ (dwa egzemplarze).
17. Toż. w Berlinie, Drukiem Trowicza i Syna. 1858. 8° ss. nlb. 4, 892, got.⁹
18. Toż. Berlin 1897 Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne {Drukiem Trowicza i Syna w Berlinie} 8° ss. nlb. 8, 829, got., wyd. ster.¹⁰
19. Toż. Berlin, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne. 1904 {Drukiem Trowicza i Syna w Berlinie} 8° ss. nlb. 8, 829, got., wyd. ster.¹¹

3 W. Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530–1939*, Warszawa 1966, poz. 110.

4 Ibidem, poz. 115 (cw. 125). Zob. Aneks, fot. nr 1.

5 Ibidem, poz. 116.

6 Ibidem, poz. 121.

7 Ibidem, poz. 129.

8 Ibidem, poz. 131.

9 Ibidem, poz. 133.

10 Ibidem, poz. 141.

11 Ibidem, poz. 143.

20. *Biblija Święta To jest Wszystko Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu Z Hebrajskiego i Greckiego języka na Polski pilnie i wiernie przetłómaczone*. Lipsk, Drukiem Pöschela i Trep-
lego 1889. 8° ss. nlb. 4, 856, ant., wyd. ster.¹²
21. *Biblija To jest Cale Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Druk Brytyjskie i Zagraniczne
Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1924

c) Nowy Testament i Ewangelie

22. *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa, z Greckiego języka na polski pilnie i wiernie
przetłómaczony*. W Berlinie, Drukiem Trowicza i Syna. 1858. 8° ss. nlb. 4, 290, got.¹³
23. Toż. Berlin. Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne. 1898. {Drukiem Braci Unger
w Berlinie} 8° ss. 465, got.¹⁴
24. *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa Z Greckiego Języka na Polski pilnie i wier-
nie przetłómaczony*, A teraz podług Edycyi Gdańskiej z Roku 1632 I Edycyi Berlinskiej z Ro-
ku 1810 przedrukowany. W Królewcu w Roku 1823, W Drukarni Degen. 8° ss. nlb. 2, 317, nlb.
3, ant. nakład 5000 cgz.¹⁵
25. *Nowy Testament Pana Naszego Jezusa Chrystusa z Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie
przetłómaczony*, Druk Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Wiedeń i Berlin 1906
26. *Nowy Testament Pana Naszego Jezusa Chrystusa z Greckiego Języka na Polski pilnie i wiernie
przetłómaczony*, Druk Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1924
27. *Das Neue Testament*, Druck Britische und Ausländische Bibelgesellschaft, Berlin 1911
28. *Das Evangelium nach Matthäus*, Theologisch-homiletisch bearbeitet von J. P. Lange, Verlag
von Velhagen und Klasing, Bielefeld 1857

2. Śpiewniki

29. *Harfa podróżna dla pielgrzymów do góry Syon*. Zbiór Pieśni, które po większej części
z niemieckiego na język polski przełożyli Lischewski, Krisch, Przytulla i inni. Szillen {Ostrp.}
(1905) Nakładem Chrześcijańskiej Księgarni J. L. Sakuth (Drukiem Wschodniopruskiej
Drukarni w Królewcu. 1905) 8° ss. XXIV, 367, nlb. 1, got. (na karcie tyt. motto: Psalm 34.3.)¹⁶
30. *Kancyonał czyli Zbiór pieśni chrześcijańskich dla użytku chrześcian Wyznania Ewangelickiego*-
go. w Berlinie, drukowano u Jahneke & Kopf. 1841. 8° ss. 112, ant. nakład 5000 Exemplarzy,
(zawiera 71 pieśni, od str. 73: Książka nabożeństwa domowego i kościelnego dla użytku Chrze-
ścian Ewangelickich. Do druku przygotował ks. Gustaw Ludwik Schwartz)¹⁷.
31. *Kancyonał czyli Śpiewnik dla chrześcijan ewangelickich*¹⁸, zebrany i ułożony ze staraniem
ewangelickiego Duchowieństwa w. c. k. Szlązku, Cieszyn, nakład ks. Jerzy Heczko, Druk Ka-
rol Prochaska, wydanie pierwsze, Cieszyn 1865. 8° ss. 672¹⁹.

¹² Ibidem, poz. 148.

¹³ Ibidem, poz. 218.

¹⁴ Ibidem, poz. 239.

¹⁵ Ibidem, poz. 248.

¹⁶ Ibidem, poz. 786.

¹⁷ Ibidem, poz. 868.

¹⁸ Szczególnie ważny dla śląskiego ruchu narodowego, miał 21 wydań do 1924 r., ostatnie wydanie w Polsce w 1954 r.,
na Zaolziu, jest nadal używany.

¹⁹ K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. II: *Stolecie XIX*, Kraków 1874, s. 347.

32. Toż. wydanie szóste, Cieszyn 1884. 8° ss. 730, got.²⁰
33. *Kancjonał zawierający w sobie Pieśni chrześcijańskie, z przydatkiem modlitew, dla użytku młodzieży ewangelickiej*, Nakład E. Feitzinger, Druk H. Feitzinger i Sp. w Wiedniu i Cieszynie, 1882. 8 mała, ss. 280²¹
34. *Nowo wydany Kancjonał Pruski²² Zawierający w sobie Wybor Pieśni Starych i Nowych, W ziemi Pruskiej i Brandenburskiej zwyczajnych, Z Sentencją albo Wierszem Pisma świętego nad każdą Pieśnią Z gorliwymi Modlitwami Kościelnymi pospolitymi i osobliwymi wszystkim w obec służącymi A oraz też Z potrzebnym Reiestrem I Przedmową nauczającą Jakim sposobem tego Kancjonału każdy ku zbudowaniu swemu zażywać ma. Cum. Grat. & Privil. S.R.M. Prussie. W Królewcu, Drukował kosztem swoim Hartung,²³ 1888. 12° ss. nlb. 36, 882, nlb. 26, 64, got.²⁴*
35. Toż. W Królewcu, Drukował kosztem swoim Hartung, 1890. 12° ss. nlb. 36, 882, nlb. 26, 64, got.²⁵
36. Toż. W Królewcu, Drukował kosztem swoim Hartung, 1911. 12° ss. nlb. 36, 882 [recte: 848] nlb. 26, 64, 15, got.²⁶
37. Toż. W Królewcu, Drukował kosztem swoim Hartung, 1915. 12° ss. nlb. 36, 882 [recte: 848] nlb. 26, 64, 15, got.²⁷
38. *Pieśni pogrzebne i szkolne złożył Karol Kotschy, kaznodzieja Ewangelii Krystusowej w Ustroniu, w Cieszynie w Księgarni Karola Prochaski Z I kartą nut muzycznych*, Druk Karol Prochaska, 1853. 8° ss. 115²⁸
39. *Psalterz pielgrzyma 180 pieśni z niemieckiego „Psalterza w podróży” św. p. X. Karola Straube*, w polskim języku wydane przez X. Hermanna Koelling, pastora p. Byczyńskiego. Berlin. Główne towarzystwo ku rozszerzaniu książek religijnych (1883. Druck von Gebr. Unger {Th. Grimm}, Berlin, Schönebergstr. 17a). 16° ss. V. nlb. 2, 6–144, got. (Tytuł org.: Reisesalter)²⁹
40. *Zbiór pieśni duchownych ewangelickich i modlitw*, Warszawa, Nakład Gebethnera i Wolffa, druk w Lipsku, czcionkami Breitkopfa i Härtla, 1866. 8° ss. XV i 382.³⁰

20 Ibidem, t. X: *Stulecie XIX*, Kraków 1972, s. 133.

21 Ibidem, t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1907, s. 232.

22 Zob. K. Hławiczka, *Melodie polskie w Kancjonale Mazurskim*, KMW, 1963, nr 3, ss. 333–374. Tam też dokładny opis *Kancjonału*, wraz z zapisem nutowym poszczególnych pieśni oraz dalsza literatura.

23 Częściowy wybór pieśni ze śpiewnika Georga Friedricha Rogalla, *Kern alter und neuer Lieder*, Królewiec 1731, uzupełniany był m.in. psalmami Jana Kochanowskiego oraz przedrukiem przywileju królewskiego z 17 V 1738 r. na druk polskiej Biblii, Nowego Testamentu i kancjonału; został przetłumaczony przez ks. Georga Wasianskiego, pierwsze wydanie w Królewcu w 1741 r., w drukarni J. H. Hartunga, kancjonał ten należał do najpopularniejszych polskojęzycznych śpiewników na Mazurach; istnieją rozbieżności, co do daty ostatniego wydania, Karol Hławiczka, op. cit., s. 336, podaje rok 1915 i 1918, jednak zwraca uwagę na podawany przez W. Chojnackiego rok 1925 i przez M. Wańkovicza rok 1926. Do 1925 r. miał według obliczeń W. Chojnackiego 150 wydań, w tym niektóre w wysokości 50 tys. egzemplarzy, drukowany czcionką 8° i 12°. W opisie bibliograficznym MRPM podano raczej błędnie 72 wydania do 1926 r. oraz 1932 r. jako rok ostatniego wydania.

24 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 1599. Zob. Aneks, fot. nr 2.

25 Ibidem, poz. 1600.

26 Ibidem, poz. 1616.

27 Ibidem, poz. 1618.

28 K. Estreicher, op. cit., t. II: *Stulecie XIX*, Kraków 1874, s. 451.

29 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 2063.

30 K. Estreicher, op. cit., t. V: *Stulecie XIX*, Kraków 1880, s. 257.

41. *Cithara Sanctorum Apoc. 5.*³¹ *Pisané duchowni staré i nowé -- shromáždéné a wydané od Kneže Girjka Tranowského* (opr. ks. Jerzy Trzanowski³², wg pierwszego wydania z 1636 r., w języku czeskim), Presspork 1768³³
42. *Cithara Sanctorum Apoc. 5. Pisané duchowni staré i nowé -- shromáždéné a wydané od Kneže Girjka Tranowského* (opr. ks. Jerzy Trzanowski, wg pierwszego wydania z 1636 r., w języku czeskim), Presspork 1790
43. *Evangelisches Gesangbuch für Gemeinde und Haus*, Gedruck bei Carl Herold und Sohn, Wien 1852
44. *Evangelisches Gesangbuch für Ost- und Westpreußen*, Druck Ostpreußischen Zeitungs- und Verlags Druckerei, Königsberg 1900
45. *Evangelisches Gesangbuch, Ausgabe für die Kirchenprovinz Ostpreußen*, Druck Ostpreußischen Druckerei und Verlagsanstalt, Königsberg 1901
46. *Evangelisches Gesangbuch*, Druck Krausenecks Verlag und Buchdruckerei, Gumbinnen 1901
47. *Evangelisches Gesangbuch*, Druck und Verlang der Hartunggschen Buchdruckerei, Königsberg 1908
48. *Evangelisches Choralbuch für die kirchenprovinz Ostpreußen*, Druck K. Jüterbock & Co., Königsberg 1915
49. *Pieśni Religijne na dwa głosy*, opracował Andrzej Hławiczka, nauczyciel w Cieszynie, Nakład Ewangelickie Towarzystwo Oświaty Ludowej, Cieszyn 1904 (dwa egzemplarze)
50. *Kancyonal Wsseobecnego Swateg*, w języku czeskim., Druk Jan W. Ssyndier, Opava 1761
51. *Melodyje chorałów*, Nakład i opracowanie J. Klus, Cieszyn 1901
52. Jan Muthmann, *Książeczka o Jezusie (Jezus-Büchlein)*, Zbiór pieśni i modlitw, Druk Gottfried Tramp, Brzeg 1724³⁴
53. *Passionsmusik nach dem Evangelisten Matthäus von Johann Sebastian Bach*, Druck Breitkopf & Härtel, Leipzig 1889
54. *Pieśni dla uczniów ewangelickich wyjęte z Kancyonalu, czyli Śpiewnika dla chrześcijan ewangelickich*, Nakład i druk Meyer & Raschka, Cieszyn 1904 .
55. *Schlesisches Provinzial Gesangbuch*, Druck Verlag Wilhelm Korn, Breslau 1940
56. *Śpiewnik dla Młodzieży Ewangelickiej*, Nakład W. Mietke, Warszawa 1936
57. *Śpiewnik żołnierza dla użytku ewangelików służących Cesarzowi i ojczyźnie*, C. K. nadworna drukarnia Karola Prochaski, Cieszyn 1891

31 Kancjonal napisany w dialekcie morawskim, zawierał 402 pieśni, pierwsze wydanie w 1636 r., miał około 150 wydań, z czego ostatnie w Liptowskim Mikulaszu na Słowacji w 1932 r.

32 Jerzy Trzanowski, ks., ur. 9 IV 1592 r. w Cieszynie, zm. 29 V 1637 r. w Świętym Mikulaszu na Liptowie w Słowacji, gdzie był proboszczem. Studiował w Wittenberdze, a następnie uczył w gimnazjum w Pradze i Holeszowic na Morawach. W 1616 r. został pastorem w Oleśnicy koło Wrocławia, później w Bielsku, był również kaznodzieją na zamku Orawskim, gdzie zaczął pracę nad *Citharą*. Napisał m.in. *Ody łacińskie*, Brzeg 1629, *Phiata adoramentorum (Czara modlitw)* z 1635 r., a przede wszystkim *Cithara sanctorum (Pieśni duchowne)* z 1636 r.

33 Zob. K. Estreicher, op. cit., t. XXXI zbioru ogólnego, Kraków 1936, s. 347. Zob. Aneks, fot. nr 3.

34 Brak karty tytułowej. Na końcu przedmowy data: 7 I 1724 r. W. Ogrodziński podaje, że dokładny tytuł nie jest znany, gdyż nie zachował się egzemplarz oryginalny.

3. Postylle, kazania, modlitewniki, traktaty i inne

58. Nieboszcz. Jana Arnta³⁵, *Niegdyś Generaln. w X. Luneburskim Superintendenta, Rayski Ogrodeczek*, Pelen Cnot Chrześcijańskich, Aby przez Nabożne i Pocieszne Modlitwy były w Duszę wszczepione; Chrześcijaństwu otworzony, A teraz podług Edycyi Polskiej Od X. Samuela Ludwika Zasadyusa, Proboszcza Strasfurtskiego, W Brzegu Szląskim, roku 1736 wydanej, nowo drukowany. W Królewcu, 1891. Drukiem i Nakładem Drukarni Hartunga. 8° ss. 268, got., wyd. ster.³⁶
59. Jana Arnta, S. Pamięci, Generalnego Księstwa Luneburskiego Superattendent, *Sześć Ksiąg O Prawdziwym Chrześcijaństwie*, O zbawiennej pokucie, serdecznej Skrusze i Zalu za grzech, prawey Wierze, świętobliwym Zywoćie, i przystynym prawdziwych Chrześcijańców Obcowaniu: Oraz Informatorium jego Biblicum, i dziewięć Listow tu należących, Ktore w niniejszych naydoskonalszych Edycjach Niemieckich tak wydane, Ze do każdego rozdziału modlitwa przyłożona, albo w Ogrodeczku Rayskim pokazana, a mieysca, trudniejsze do wyrozumienia, króciuchno wyłożone: Z Reiestrem pożytecznym, tak na Wyroki Biblii świętey, i wszystkie pamięci godne rzeczy w tey Księdze, iako na Ewangelie i Lekcye Niedzielne i Święteczne, i na Katechyzm cały; Teraz ale z Niemieckiego na Polski język, na rozmnożenie chwały Bożey w kraiach Polskich, przy Asystencyi Boskiej, przetłumaczone, Przez X. Samuela Tschepiusa³⁷, Archipresbytera i Proboszcza Działdowskiego, Nidborskiego, i Dąbrowieńskiego, Na końcu też przydana Książka Modlitew Ducha Świętego pełnych Rayski Ogrodeczek nazwana. W Królewcu Pruskim, drukowano nakładem i literami Jana Henryka Hartunga, Roku 1743. 8° ss. nlb. 28, 960, nlb. 52, got. {k. tyt. Podwójnej szerokości} (zawiera „Poetyczną uwagę” S. E. Tschepiusa, korektora książki)³⁸
60. Toż. – Z Reiestrem pożytecznym, tak na Wyroki Biblii świętey, iako na Ewangelie i Lekcye Niedzielne i Święteczne, i na Katechyzm cały. Na końcu też przydana Książka Modlitew Ducha Świętego pełnych Rayski Ogrodeczek nazwana. W Brzegu, nakładem i typem Jana Ernesta Trampa, Roku 1775. 8° ss. nlb. 16, 960, nlb. 8, got.³⁹
61. Jana Arnta ś. pamięci generalnego księstwa Luneburskiego superintendenta *Sześć Ksiąg o Prawdziwym Chrześcijaństwie* z niemieckiego na polski język przetłumaczone przez X. Samuela Tschepiusa, arcyepresbytera i proboszcza Działdowskiego, Nidborskiego i Dąbrowieńskiego. W Królewcu, 1905. Druk i nakład Hartungskiej drukarni. 8° ss. XVI, 984, 23, got. wyd. ster.⁴⁰

35 Jan Arndt, ur. 27 XII 1555 r. w Edderitz koło Köthen, zm. 11 V 1621 r. w Zelle koło Hanoweru, teolog, pisarz i duchowny ewangelicki, od 1584 r. proboszcz m.in. w Badeborn, Quedlinburgu, Brunzwiku, Eislaben, od 1611 r. generalny superintendent kościoła w Księstwie Luneburskim, prekursor pietyzmu – ruchu odnowy religijnej, autor m.in. *Iconographia* (1596).

36 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 46.

37 Samuel Tschepius, ur. 20 III 1678 r. w Działdowie, zm. 1 VI 1750 r. w Działdowie, kształcił się w Brodnicy i Królewcu, od 1708 r. był polsko-ewangelickim proboszczem w Działdowie, wydał: *Doskonały kancjonał prusko królewiecki* Królewiec 1732; przełożył: *Modlitwy kościelne*, Królewiec 1731, Jana Arnta, *Sześć ksiąg o prawdziwym chrześcijaństwie*, Królewiec 1743.

38 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 50. S. Tschepius dedykował ten przekład Fryderykowi II. Zob. W. Ogrodziński op. cit., s. 94. Zob. Aneks, fot. nr 7.

39 Ibidem, poz. 52.

40 Ibidem, poz. 57.

62. Ryszard Baxter⁴¹ *Księga o wiecznym odpocznieniu zbawionych, według angielskiego oryginału opracował ks. dr teol. Jan Pindór⁴², pastor w Cieszynie*, Nakład ewang. Towarzystwa oświaty ludowej, Druk Kutzera i Sp., Cieszyn 1893. 8° ss. 1, nlb. 192.⁴³
63. *Będę wystawiał sprawiedliwość Twoją!* Kazania na wszystkie Niedziele I Świąta Roku Kościelnego. Z niemieckiego przetłumaczył J. Lischewski w Działdowie {Soldau Ostpr.} Czcionkami wschodniopruskiej drukarni i zakładu nakład. w Królewcu. 1902. 8° ss. VIII, 707, got.⁴⁴
64. *Droga Chrześciana Pielgrzymującego ku zbawiennej Wieczności od Jana Bunyana⁴⁵*. Nowy Nakład. Z dziesięcią obrazkami. W Królewcu. Drukiem i Nakładem Drukarni Hartunga. 1891. 16° ss. X, 245, tabl., 6, got. (dosłowny przedruk wydania Dawida Behra z 1764 r., patrz: W. Chojnacki, op. cit., poz. 333)⁴⁶
65. *Ta Sweta Woyna, prowadzona od Pana Boga przeciwko Diablowy*. Albo: Utrata i Nazatwigranie tego Mnasta Człowzeci-Dusi. Od Jana Buniana. Nowo obrozona i widana od chrześcijańskiego Zwionsku Zmorcisnowy stroni Kraiu Nemneckego. w Niemneckem Jenziku. Roku 1900. Przetłomacona na Polski-jenzik, w Staro-Pruski=Mowzie, od Gornika Jakuba Szczepana w Mnieście Herne. Westfahlach. On iö sam jeden widaie, i Rosila na czali Swat. (Drukowana w Mnieście Eisleben od Pana August Klöppel. a widana bendzã jediniie od Jakuba Szczepana, Herne.). 8° ss. XXVII, nlb. 1, 292, tabl., 19, got. {na k. tyt. motto: „Ja otworze wpodobzenstwach Usta moie, wipowzem skrite rzeczy od zalozenia Swiata”. Matceius 13, 35.– Książka przetłumaczona na dialekt mazurski. Tyt. oryg. *The holy war made by King Shaddai upon Diabolus.*)}⁴⁷
66. *Kazania na niedziele i święta całego roku X. Samuela Dambrowskiego⁴⁸*, pasterza kościoła ewangelickiego nieod. Augsp. confess. na zażycie tak w domowym nabożeństwie jako i w kościele, ku ogólny wyrozumiałości odmienione, oczyszczone z makaronismow łacińskich, a na cześć i chwałę Wielkiego Boga i Zbawiciela Jezusa Chrystusa zebrane i z nowu w druk podane. Druk i nakład typograficznego biuro W. Mencla we Łku, roku Pańskiego 1853. 8° ss. nlb. 4, 392 [podano błędnie: 391], got.⁴⁹

41 Richard Baxter, ur. 12 XI 1615 r. w Rowton, zm. 8 XII 1691 r. w Londynie, teolog presbiteriański, przedstawiciel purytanizmu, twórca teologii irenicznej, proboszcz anglikański w Kidderminster, w 1662 r. zerwał z Kościołem państwowym głosił potrzebę zjednoczenia Kościołów protestanckich w jeden Kościół narodowy.

42 Jan Pindór, 5 XII 1852 r. w Lesznej Górnjej na Śląsku Cieszyńskim, zm. 29 XII 1924 r. w Cieszynie, studiował w Wiedniu i Lipsku teologię, uzyskując tytuł doktora, następnie został pastorem w Cieszynie, prowadził odczyty na temat ewangelicyzmu śląskiego w Anglii i Stanach Zjednoczonych, po powrocie zakładał na Śląsku Cieszyńskim związki młodzieżowe, twórczości i szkółki niedzielne. Tłumaczył literaturę religijną z języków: niemieckiego, francuskiego, czeskiego i rosyjskiego. Do jego autorskich prac należą: *Pamiętnik*, cz. I, Czeski Cieszyn 1931, cz. II została w rękopisie.

43 K. Estreicher, op. cit., t. I: *Stulecie XIX*, Kraków 1906, s. 86.

44 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 109.

45 John Bunyan, ur. 28 XI 1628 r. w Ilstow, zm. 31 VIII 1688 r. w Londynie, anglikański pastor, pisarz religijny, przedstawiciel purytanizmu, autor *Wędrówek pielgrzyma* (cz. I - 2 1678-1684, przekład polski pt. *Droga chrześcijanina pielgrzymującego* -), stanowią alegorię enotliwego życia wg zasad Ewangelii, dzieło religijne niezwykle poczytne do dziś w Anglii, *The Life and Death of Mr. Badman* (1680), *Dzieje ludzkiej duszy* (1682) (wyd. polskie 1900 r., w dialekcie mazurskim).

46 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 332.

47 Ibidem, poz. 340.

48 Samuel Dambrowski, ur. 15 VII 1625 r. w Pogorzeli, zm. 15 VII 1625 r. w Wilnie, działacz, polemista i duchowny ewangelicki, studiował w Królewcu i Wittenberdze teologię i filozofię, od 1600 r. proboszcz parafii w Poznaniu, od 1607 r. superintendent wielkopolski, następnie od 1615 r. superintendent zborów litewskich i żmudzki.

49 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 428. Problematykę opisu bibliograficznego i charakterystykę postylli S. Dambrowskiego, porusza w swojej pracy J. T. Maciuszko, *Ewangelicka postyllografia polska XV XVIII w. Charakterystyka - analiza porównawcza recepcja*, Warszawa 1987, ss. 189-210. Tamże również dalsza literatura dotycząca twórczości S. Dambrowskiego. Zob. Aneks, fot. nr 4.

67. *Lekarstwa Dusznego Część III*. Nauki i pociechy zbawienne dla uczciwych niewiast brzemiennych i rodzących zebrane od X. Samuela Dambrowskiego a teraz znowu wydane przez X. Dra. K. Wilh. Altmana. Syców {Poln=Wartenberg.} Nakładem i drukiem E. Heinze. 1880 (Commissionsverlag J. Wartenberg in Miedzibor). 16° ss. 67, ant.⁵⁰
68. X. Samuela Dambrowskiego, Pasterza Kościoła Ewanielickiego Nicodm. Augsp. Konfess. w Wilnie Dozorze Zborow Bożych w Litwie, we Zmoydzi, etc. *Kazania albo Wykłady Porządne Świętych Ewanieliy Niedzielných Przez cały rok. Z pisma Świętego i Doktorow Kościelnych. Według Starożytney Nauki i Porządku Prawdziwego Chrześcijańskiego Kościoła. Na cześć i chwałę Wielkiego Boga i Zbawiciela Jezusa Chrystusa zebrane a z nowu w druk podane. Edycya wtora. W Brzegu, Nakładem i Typem Jana Ernesta Trampa. 1772. 4° ss. VI, 571, nlb. 1, miedzioryt 1, got.⁵¹*
69. X. Samuela Dambrowskiego, pasterza kościoła ewangelickiego nieodm. Augssburskiej konfessyi w Wilnie, dozorczy zborów Bożych w Litwie, we Żmudzi, ec. *Kazania albo Wykłady Porządne świętych ewangelii niedzielnych przez cały rok. Z pisma świętego i doktorów kościelnych, według starożytney nauki i porządku prawdziwego chrześcijańskiego kościoła, na cześć i chwałę wielkiego Boga i Zbawiciela Jezusa Chrystusa zebrane a podług edycyi Lipskiej i Brzeżkiej wtorey znowu w druk podane. Szóste wydanie. {Trzecie z pomiędzy drukowanych w Toruniu.} W Toruniu, nakładem i drukiem Ernesta Lambeck. 1873. 4° ss. X, 576, nlb. 2, tabl. 1, got.⁵²*
70. Toż. Osme wydanie. {Piąte w liczbie drukowanych w Toruniu.} W Toruniu, nakładem i drukiem Ernesta Lambeck. 1896. 4° ss. VIII, 576, nlb. 1, tabl. 1, got.⁵³
71. X. Samuela Dambrowskiego, Pasterza Kościoła Ewanielickiego Nieodm. Augsp. Konfess. w Wilnie Dozorze Zborow Bożych w Litwie, we Zmoydzi, etc. *Kazania albo Wykłady Porządne Świętych Ewanieliy Świętecznych, tudzież i innych Świętych, które Kościół Boży w Polsce, w Prusiech, i indziej zwykł obchodzić Przez cały Rok. Znajdziesz też Kazania o męce Zbawiciela Naszego Jezusa Chrystusa, i cztery tu na to miejsce wtrącone kazania, a naostatek, Naśladowia Pogrzebne, i siedm kazualne kazania, Z Pisma Świętego, i Doktorow Kościelnych, Według Starożytney Nauka, i Porządku Prawdziwego Chrześcijańskiego Kościoła. Na cześć i chwałę Wielkiego Boga, i Zbawiciela Jezusa Chrystusa zebrane, i podług Eksemplarza Toruńskiego Roku Pańsk. 1621. w druk podane. Edycya V. poprawiona i pomnożona. W Brzegu, Nakładem i Typem Chrystyana Bogusława Wolfarta, 1809. 4° ss. nlb. 2, 586, got.⁵⁴*
72. *Rozmyślenia nabożne w przód od Dr. Jana Gerharda⁵⁵ z Pisma ś., z Oyców, ś.ś. Augustyna, Bernharda, Anzelma, i innych prawowiernych Teologów językiem łacińskim zebrane. A zaty m jako od różnych gorliwych miłośników Chwały Bożej w wielu cudzoziemskich językach wydane; Tak r. 1682 na wielkie wiernych chwalców Bożych żądanie, ku ćwiczeniu się w pobożności na Polszczyznę przeniesione od X. Aarona Bliwernica, Kazno. ewanjel. Toruńskiego. W Królewcu Drukiem i nakładem Hartunga roku 1891. 8° ss. 276, got. (tyt. oryg. *Quinquagint**

50 Ibidem, poz. 440. Zob. Aneks, fot. nr 6.

51 Ibidem, poz. 445.

52 Ibidem, poz. 451.

53 Ibidem, poz. 453.

54 Ibidem, poz. 459.

55 Johan Gerhard, ur. 17 X 1582 r. w Quedlinburgu, zm. 17 VIII 1637 r. w Jenie, studiował w Wittenberdze i Marburgu medycynę i teologię, od 1615 r. był superintendentem generalnym w Coburgu i profesorem na uniwersytecie w Jenie.

- ta meditationes sacrae ad veram pietatem excitandem et interioris hominis profectum promovendum accommodatae*).⁵⁶
73. *Skarbniczka zawierająca w sobie rozmyślenia biblijne z nabożnemi pieśniami na każdy dzień w roku ku popieraniu domowych nabożeństw i pobożności*, przez J. Gossnera⁵⁷ wypracowana w niemieckim języku, a przez O. Gerssa przełożona na polski język. Verlag von J.L. Sakutha in Szillen Ostpr. (Czcionkami Wschodniopruskiej Drukarni i Zakładu Nakładowego w Królewcu w Pr. 1906) 8° ss. XV, nlb. 1, 656, got. (tyt. oryg. *Gossner's Schatzkästchen*. – Zawiera również 40 pieśni ze *Spiewnika dla kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1900)⁵⁸
74. *Postyla albo wykłady ewangelij niedzielnych i świąt uroczystych przez cały rok kościoła chrześcijańskiego powszechnego dla ćwiczenia człowieka pospolitego w naukach a członkach wiary chrześcijańskiej potrzebna*. Napisana niegdyś przez uczonego męża X. Grzegorza z Żarnowca⁵⁹, kaznodzieję prawdziwego Słowa Bożego, a najprzód R. P. 1580, potem znowu od samegoż autora z pilnością przejrzana, na wielu miejscach poprawiona i R. P. 1597 po wtóre wydana i teraz zaś z zastosowaniem do potrzeb dzisiejszych chrześcian ewangelików na jaśnią wystawiona przez X. Dra. Teodora Haase, kaznodzieję i proboszcza zboru ewangelickiego w Bielsku. Cieszyn, 1864. Nakładem wydawcy. – Czcionkami Karola Prochaski. 2° ss. nlb. 4, 9, nlb. 2, VI–XL, nlb. 4, 655, got. {zawiera spis prenumeratorów m.in. z Mazur}⁶⁰
75. *Zhawienny Łaski Ewangelicznej Porządek*, To jest Jako dusza z własney sprawiedliwości swojej wyprowadzona, do uznania grzeszney nędzy swojej przywiedźiona, a do ran Jezusowych przeniesiona bywa, I takim sposobem przez Wiarę Grzechow odpuszczenia, i życia pobożnego dostępuje. W czterech Rozmowach, osobliwie dla dusz bojaźliwych i nieśmiałych, przy uznaniu nędzy swojej, do żadney mocy i ugruntowania w wierze i w życiu pobożnym przyiść nie mogą, wyrażony, z Niemieckiego języka na Polski przetłumaczony. W Ostrodzie, 1895. Drukiem i nakładem C. E. Salewskiego. 16° ss. nlb. 5, XI, 112, nlb. 1, got. (z oryginału Davida Hollaza⁶¹ przełożył Jan Jenczio z Markowskich)⁶²
76. *Książeczka pasyjna*. Czyli Historia o męce i śmierci Pana Jezusa Chrystusa, podzielona na siedem nabożeństw liturgicznych ku używaniu kościelnemu i domowemu, ułożona podług formy, danej wnowy agendzie z roku 1896⁶³ na karcie 132; zwierszykami z kancjonału, zwyroczkami z pismaś., i z modlitwami z nowy agendy branemi. Królewiec Drukarnia Hartunga [1897]. 16° ss. 58, ilustr., got.⁶⁴

56 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 671.

57 Johannes Gossner, ur. 14 XII 1773 r. w Hlausen, zm. 30 III 1858 r. w Berlinie, duchowny, misjonarz i pisarz ewangelicki.

58 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 718.

59 Grzegorz z Żarnowca, ur. 1528 r. w Żarnowcu koło Olkusza, zm. w 1601 r., duchowny i teolog ewangelicki, uczestnik zjazdu sandomierskiego 1570 r., synodu generalnego w Toruniu 1595 r. oraz zjazdu wileńskiego 1599 r. Część pierwsza *Pastyli* wydana w Krakowie w 1580 r., część druga i trzecia w 1582 r., zauważalne wpływy twórczości Mikołaja Reja, cenne źródło o obyczajach i życiu religijnym w Rzeczypospolitej w XVI w., precedensowe przekłady dzieła na języki: niemiecki (1587 r. i 1603 r.), czeski i litewski. Zob. J. T. Maciuszko, op. cit., s. 116.

60 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 730. Charakterystyka twórczości Grzegorza z Żarnowca zamieszczona w J. T. Maciuszko, op. cit., ss. 116–148. Tamże dalsza literatura dotycząca tego zagadnienia.

61 David Hollaz, ur. 1704 r., zm. 14 VI 1771 r. w Güntersbergu, pastor i pisarz ewangelicki, pisał w duchu pietystycznym, a jego prace były tłumaczone na kilka języków.

62 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 816.

63 W opisie bibliograficznym w MRPM, błędnie podano 1833 r.

64 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 673.

77. *Dr Marcina Lutra Postyla Domowa*⁶⁵, Wydana przez Towarzystwo oświaty ludowej, Nakładem Towarzystwa ewangelickiego oświaty ludowej, część druga: Niedziele po św. Trójcy, Drukiem H. Feitzingera i Sp., Cieszyn 1883. 8° ss. VI, 407–829 i 2 nlb.⁶⁶
78. *Zbiór Kazań podwójnych na niedziele i Święta uroczyste całego roku wydanych przez Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*⁶⁷, Kaznodzieję przy Kościele Sw. Anny w Gdańsku część pierwsza. Nakładem i drukiem Xięgarza Hartunga w Królewcu. 1834. 4° ss. nlb. 2, 496, got. (na k. tyt. motto: Jest, jest wyższa władza, która karze występki, a cnoty nagradza)⁶⁸
79. Toż. Część druga. Nakładem i drukiem Xięgarza Hartunga w Królewcu. 1835. 4° ss. nlb. 2, 497–935, nlb. 3, got. (na k. tyt. motto j.w., całość sprzedawana była również pod odmienną k. tyt.: Postyla Kościelna i domowa)⁶⁹
80. *Ojciec nasz, Dziewięć Kazań oraz Kilka Kazań Przygodnych powiedzianych przez Dra Ks. Leopolda Otto*, wydanie drugie, Nakład G. Sennewalda Księgarza, Druk J. Ungra, Warszawa 1870. 8° ss. 135.⁷⁰
81. Leopold Otto, *Postyla czyli wykład ewangelij i listów na wszystkie niedziele i święta uroczyste roku kościelnego*, Nakład Towarzystwo ewang. oświaty ludowej, Druk Kutsera i Sp., Cieszyn 1892. 8° ss. VII, 516.⁷¹
82. Leopold Otto, *Zbiór Kollekt, ewangelij i listów na cały rok kościelny oraz okolicznościowych przy komunii świętej używanych w kościele ewangelicko-augsburskim, ułożył – –*, Warszawa, nakład Gebethnera i Wolffa, druk J. Ungra, 1865. 8°, ss. 179, 1 rub.⁷²
83. D. Jana Jakóba Rambacha⁷³, S.S. Theol. Prof. Primarii, pierwszego superintendenta, Consistorii Assessoris i zwierzchnika Pädagogii w Giessen, *Rozpamiętywania o Radzie Bożej Zbawienia ludzkiego*, które świętej pamięci autor kazał na czwartkowych kazaniach w miejskim kościele w Giessen. Obecnie wydane przez Jana Filipa Fresceniusa, sługę słowa Bożego przy zborze książeńym w Darmsztadcie. Z Królewsko-Pohlisch i Turyng-Saskiem privilegium. Przetłomaczony na język polski część pierwszą Karol Bahrke, Redaktor; część drugą ks. Jerzy Badura⁷⁴.

65 J. T. Maciuszko, op. cit., ss. 76–92. Podaje wydanie w przekładzie Hieronima Maleckiego z 1574 r. oraz wznowione tłumaczenie Macieja Janika z 1668 r. Tamże dalsza literatura i opis bibliograficzny.

66 K. Estreicher, op. cit., t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1911, s. 67.

67 Krzysztof Celestyn Mrongowiusz, ur. 19 VII 1764 r. w Olsztynku, zm. 3 VI 1855 r. w Gdańsku, językoznawca, leksykograf, duchowny luterański, studiował w Królewcu, gdzie następnie wykładał język polski i grecki, wydawał również podręczniki do nauki języka polskiego i słowniki, od 1798 r. pracował w gdańskim gimnazjum ewangelickim i szkole św. Jana, autor *Postylii kościelnej i domowej*, 1834–1835, członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie i Krakowie oraz Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu. Zob. W. Bienkowski, *Krzysztof Celestyn Mrongowiusz, 1764–1855. W służbie umiłowanego języka*, Olsztyn 1964; Z. Rondańska, *Kancjonały i śpiewniki z katalogu biblioteki Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, KMW, 2000, nr 4, ss. 630–640. Tam też dalsza literatura.

68 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 1505.

69 Ibidem, poz. 1506.

70 K. Estreicher, op. cit., t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1876, s. 334.

71 Ibidem, t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1911, s. 321.

72 Ibidem, t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1876, s. 334.

73 Johann Jacob Rambach, ur. 24 II 1693 r. w Halle, zm. 19 IV 1735 r. w Gießen, studiował w Halle i Jenie, teolog, filozof i językoznawca, duchowny ewangelicki, profesor na uczelni w Kopenhadze.

74 Jerzy Badura, ur. 4 IV 1845 r. w Drogomyślu, zm. 2 IX 1911 r. w Międzyborzu, uczył się w gimnazjum w Cieszynie, gdzie założył polski związek „Wzajemność”, następnie studiował w Wiedniu na Wydziale Teologii i Filozofii, tam również był współzałożycielem akademickiego stowarzyszenia dla Polaków „Ognisko”, kontynuował studia w Lipsku, w latach 1870–1871 był pastorem i nauczycielem religii w Krakowie, administratorem parafii Mysłowicach, diakonem w Sycowie, od 1883 r. proboszcz w Międzyborzu, w latach 1884–1891 wydawał „Nowiny Śląskie” – pismo dla polskich ewangelików, współpracował m.in. z „Gazetą Ludową” i „Mazurem”, napisał m.in. *Liczy prorockie*.

- Pastor w Międzyborzu. Drukiem i nakładem Oskara Auschwitza w Elku. {Lyck Ostpr.}, roku 1896. 4° ss. nlb. 2, X, 602, nlb. 3, got.⁷⁵
84. *Kazania na lekcye niedzielne i święteczne, powiedział ksiądz Wilhelm Raschke*⁷⁶, św. pamięci pastor bystrzycki, Do druku przygotował ksiądz Karol Michejda⁷⁷, pastor bystrzycki, z portretem św. ks. Wilhelma Raschki, Cieszyn, Nakładem Edwarda Feitzingera, Druk Henryka Feitzingera i Sp., 1888. 8°, ss. 586.⁷⁸
85. *Kazania Mikołaja Reja*⁷⁹, czyli świętych słowa spraw Pańskich, które tu sprawował Pan a Zbawiciel nasz na tym świecie, jako prawy Bóg, będąc w człowieczeństwie swoim, Kronika albo Postyla, polskim językiem a prostym wykładem krótko uczyniona. Zestawił i wydał X. Teodor Haase, doktor teologii, superintendent zborów ewangelickich w Morawie i na Szląsku, pastor w Cieszynie. W Cieszynie. Nakładem c.k. nadwornej księgarni Karola Prochaski. 1883. (C.k. nadworna drukarnia Karola Prochaski w Cieszynie.) 4° ss. X, nlb. 2, 540, nlb. 2, got.⁸⁰
86. *Bogu poświęcony Klejnot złoty dla ludzi Boga Ojca, Syna i Ducha świętego chwalezących starych i w leciach podeszłych od Pastora Benjamina Schmolkego*⁸¹. Książka modlitew na każdy dzień w tygodniu, także przy wieczery Pańskiej, dla chorych, konających i wiele innych modlitew wraz z duchownymi piosnkami na osobliwe czasy i przypadki każdego chrześcianina, w czem on resztę swiego żywota ukoronować i do niebieskiej chwały przygotować się może. z obrazem Autora. Drukiem i nakładem A. Gąsiorowskiego w Jansborku {ok.1875 r.}. 8° ss. 209, got. (tyt. oryg. *Gott geheiligtes und güldenes Kleinod vor die Gott Vater, Sohn und Heil. Geist lebenden und betagten Leute* --)⁸²
87. *Modlitewnik Dla Ewangelików wypisany z dawnych ksiąg polskich aprobowanych przez Synody, włodziemiński r. 1601, ożarowski 1602 i łańcucki r. 1603, z przydaniem katechizmu mniejszego oraz dodatku z modlitwami nowszego utworu staraniem i nakładem Antoniego Sozańskiego, Druk J. A. Pelar, Rzeszów 1859. ss. 119*⁸³

75 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 1875. Zob. Aneks, fot. nr 5.

76 Wilhelm Raschke, ur. 21 VII 1803 r. w Ligołce Kameralnej na Zaolziu, zm. 24 II 1855 r. w Bystrzycy, duchowny, nauczyciel i pisarz, studiował teologię w Wiedniu, od 1830 r. proboszcz w Bystrzycy.

77 Karol Michejda, ur. 27 X 1880 r. w Olbrachcicach, zm. 31 VII 1945 r. w Wiśle, profesor teologii, należał podczas nauki w cieszyńskim gimnazjum do stowarzyszenia „Wzajemność”, studiował teologię w Wiedniu i Halle, ordynowany w 1905 r. został wikariuszem w Skoczowie, następnie pastor w Krakowie, od 1923 r. profesor nadzwyczajny na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, w latach 1937–1938 dziekan wydziału, członek komisji statutowej uniwersytetu. Publikował artykuły dotyczące historii ewangelicyzmu na Śląsku Cieszyńskim: *Dzieje Kościoła ewangelickiego w Księstwie Cieszyńskim*, Cieszyn 1909.

78 K. Estreicher, op. cit., t. IV: *Stulecie XIX*, Kraków 1916, s. 16.

79 Mikołaj Rej (Rey), z Nagłowca, herbu Oksza, ur. 4 II 1505 r. w Żórawnie nad Haliczem na Rusi Czerwonej, zm. między 8 IX a 4 X 1569 r., wybitny poeta, przedstawiciel polskiej literatury renesansowej, autor *Krótkiej rozprawy między trzema osobami, Panem, Wójtem a Plebanem*, Kraków 1543 r.; wydany w 1557 r. zbiór kazań tylko w XVI w. miał aż 5 wydań, w 1600 r. przekład na język litewski i ruski.

80 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 1878. Zob. *Postylla szlachecka: Mikołaj Rej w* J. T. Maciuszko, op. cit., ss. 92-116. Pełna charakterystyka pozycji wraz z dalszą literaturą.

81 Benjamin Schmolcke, ur. 21 XII 1672 r. w Brauchitschdorf, zm. 12 II 1737 r. w Schweidnitz, teolog i poeta ewangelicki, studiował w Lipsku, ordynowany w 1701 r. w Liegnitz został proboszczem w Schweidnitz, autor ponad 1200 pieśni wydanych w 20 zbiorach.

82 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 1985. W opisie bibliograficznym w MRPM, podana jest data 1854 r. Ze względu na brak karty tytułowej przyjąłem za właściwy opis bibliograficzny W. Chojnackiego.

83 K. Estreicher, op. cit., t. IV: *Stulecie XIX*, Kraków 1878, s. 317.

88. *Ręczna księga na każdy dzień, czasu dobrego i złego*, to jest: Pobudki, modlitwy i pieśni, wyroki i westchnienia 1) Dla zdrowych, 2) Dla zasmuconych, 3) Dla chorych, 4) Dla konających; z nabożeństwami na uroczyste święta, z wielą pięknymi modlitwami pokutnymi, spowiedniami, komunijnymi i powietrznymi, z nabożeństwami porannymi i wieczornymi na każdy dzień w tygodniu, z modłami pociechy i posilenia, i z pieśniami; jako też z modlitwami czasu wojny, głodu i choroby, na reszcie i w różnych inszych dolegliwościach do używania sposobnymi. Z obrazkami. Ułożył ją w niemieckim języku Jan Fryderyk Stark⁸⁴, kaznodzieja ewangeliczny w Frankforcie nad Menem. Przetłóżył ją na polski język O. Gerß, superintendent wysłużony w Królewcu. Reutlingen. Drukiem i nakładem Ensslina i Laiblina {1898}. 8° ss. nłb. 8, 422, ilustr., got. (tyt. oryg. *Tägliches Hand-Buch in guten und bösen Tagen, Das ist; Aufmunterung, Gebete, und Gesänge für Gesunde, Betrübe, Kranke und Sterbende*)⁸⁵
89. Toż. Szillen {Ostrp.} J. L. Sakuth, Christliche Verlagshaus {1898}. 8° ss. nłb. 8, 422, ilustr., got.⁸⁶
90. *Kazania o Ziemi Świętej wygłosił ks. dr Teol. T. W. Talmage, pastor w Brooklynie, według angielskiego oryginału opracował ks. dr Teol. Jan Pindór, pastor w Cieszynie, Cieszyn, Nakład Ewangelickiego Towarzystwa oświaty ludowej, Druk Kutzera i Sp., 1895. 8°, ss. IV, 247.*⁸⁷
91. Tomasz a Kémpis⁸⁸, *O naśladowaniu Chrystusa* cztery księgi do użytku chrześcijan ewangelickich, z łacińskiego przetłóżył Jan Pindór, pastor w Cieszynie, Nakład Ewangelickie Towarzystwo Oświaty Ludowej, Druk Gustawa Axtmanna, Cieszyn 1890 (dwa egzemplarze). 8° ss. 377 i X.⁸⁹
92. *X. Pawła Twardego*⁹⁰ *Modlitwy Dla Nabożnego Chrześcianina przy spowiedzi i Wieczerzy Pańskiej w chorobie i przy skonaniu, z poprzedzającymi napomnieniami i z przydatkiem pospolitych modlitw, które poprawił i na nowo wydał X. Jerzy Gabryś, wydanie drugie, Cieszyn, Nakład Edwarda Feitzingera, Druk Kutzera i Sp., 1890. 16°, ss. XVI, 212 i V.*⁹¹
93. *Kazania na Lekcyje roku kościelnego, które napisał po niemiecku ksiądz Wilhelm Ziethe w Berlinie, a na polski język przetłumaczył Fryderyk Rojek, katecheta pozasłużbowy w Wielbarku na Mazurach. Królewiec w pr. 1892. Drukiem i nakładem drukarni Hartunga. 8° ss. VIII, 566, nłb. 3, tabl. 1, got. (tyt. oryg. *Bathel. Predigten über die Episteln des Kirchenjahres*)⁹²*

84 Johann Friedrich Starck, ur. 10 X 1680 r. w Hildesheim, zm. 17 VII 1756 r. we Frankfurcie nad Menem; duchowny luterński, przedstawiciel pietyzmu.

85 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 2050. W opisie bibliograficznym w MRPM, podana jest data 1890 r. Ze względu na brak karty tytułowej przyjąłem za właściwy opis bibliograficzny W. Chojnackiego.

86 Ibidem, poz. 2051. W opisie bibliograficznym w MRPM podana jest data 1891 r. Ze względu na brak karty tytułowej przyjąłem za właściwy opis bibliograficzny W. Chojnackiego.

87 K. Estreicher, op. cit., t. IV: *Stulecie XIX*, Kraków 1916, s. 368.

88 Thomas von Kempen, ur. w 1380 r., zm. 25 VII 1471 r.; w 1414 r. przyjął święcenia i wstąpił do klasztoru, następnie został kanonikiem regularnym zakonu św. Augustyna. Od 1432 r. zamieszkał na górze Świętej Agnieszki niedaleko Zwolle, gdzie oddał się ascezie i pisaniu książek. Najsłynniejsza z nich: *O naśladowaniu Chrystusa* (około 1418 r., pierwszy przekład polski 1554 r.), był znany jako mistyk i medytator, zajmował się przepisywaniem Biblii i mszałów, prowadził surowe życie duchowne, przyjął śluby milczenia.

89 K. Estreicher, op. cit., t. IV: *Stulecie XIX*, Kraków 1916, s. 394.

90 Paweł Twardy, ur. 19 II 1737 r. w Trzyciążu, zm. 20 XII 1807 r. we Wrocławiu, studiował teologię w Halle, w latach 1762-1764 był nauczycielem języka polskiego w korpusie kadetów w Berlinie, od 1765 r. pastorem we Wrocławiu, wydawca polskich książek religijnych m.in. postylli S. Dambrowskiego, Biblii wg edycji halskiej w 1768 r. oraz autorem *Modlitw dla nabożnego chrześcijanina*, Brzeg 1778.

91 K. Estreicher, op. cit., t. IV: *Stulecie XIX*, Kraków 1916, s. 417.

92 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 2403.

94. Friedrich Ahlfeld⁹³, *Predigten über die evangelischen Perikope*, Druck Mühlmanns Verlags-handlung, Halle 1892
95. *O nawróceniu duszy do Boga, Napisał ks. Ryszard Baxter, pastor w Anglii, Według angielskiego oryginału opracował ks. Dr Teol. Jan Pindór, pastor w Cieszynie*, Nakładem Towarzystwa Ewangelickiego, Czcionkami Drukarni P. Mitreği w Cieszynie, Cieszyn 1911
96. *Ich und mein Haus wollen dem Herrn dienen. Predigten für die sämtlichen Sonn- und Festtage eines Kirchenjahres*, von Dr. Alfred Bienengraber Oberpfarrer in Meerane, Mit farbigen kunstblätter und familienchronik, Verlagsbuchhandlung P. Lück & Co., Breslau 1902 (dwa egzemplarze)
97. M. Immanuel Gottlob Brastberger⁹⁴, *Ewangeliczne Świadectwo Prawdy*, Nakład i druk J. L. Sakuth, Szillen 1904
98. *Prawda Wiecznie Młoda, zbiór kazań na niedziele i główne święta ewangelickie, wygłosił i spisał ks. Andrzej Buzek⁹⁵*, ewang. Prefekt gimnazjalny w Cieszynie (w latach 1909–1919 Pastor zboru ewang.-augsb. we Frydku), Wydawnictwo Towarzystwa Ewangelickiego w Cieszynie, Drukiem Pawła Mitreği, Cieszyn 1930
99. August Hermann Francke⁹⁶, *Sonn-, Fest-u. Aposteltags-Predigten*, Gedruck bei M. Jagomast, Tilsit 1902
100. Johannes Gossner, *Schatzkästchen enthaltend biblische Betrachtungen mit erbaulichen liedern für alle Tage im Jahre*, Druck Karl Tauchnitz, Leipzig 1832
101. Ferdinand Gründler, *Friede sei mit Euch! Predigte.*, Druck Buchdruckerei Gustav Schenk, Berlin 1905
102. *Modlitewnik, czyli zbiór modlitw do nabożeństwa domowego i kościelnego dla chrześcijan ewangelickich, Tak z pierwowzorów jak i z przekładów ułożył ks. Jerzy Heczko*, wydanie drugie, Druk Meyer i Raschka, Cieszyn 1904
103. *Ich bin der Weg. Predigten und Dichtungen für jeden Sonn- und Feiertag des Kirchenjahres*, Druck Dresdner Verlagshandlung M. O. Groh, Dresden 1906⁹⁷
104. *Książeczka podręczna Chrześcijanina na drodze do wiecznej ojczyzny*, Druk Fr. Klöppel, Ryga 1881
105. *Modlitwy spowiednie i komunijne*. Przedruk z „Modlitw chrześcijańskich” ks. Jerzego Trzanoskiego, Nakładem Ewangelickiego Towarzystwa Oświaty Ludowej w Cieszynie, wydanie drugie, Drukiem Kutzera i Sp., c. i k. dostawców dworu w Cieszynie, Cieszyn 1902
106. G. Müller, *Gottes Wort für das christliche Volk*, Predigten über die Sonn- und Festtages-Evangelien des Kirchenjahres, Verlag A. Leimann, Nürnberg 1900

93 Friedrich Ahlfeld, ur. 1 XI 1810 r. w Mehningen (Anhalt), zm. 4 III 1884 r. w Lipsku, studiował teologię w Halle, nauczyciel w gimnazjum w Zerst i rektor szkoły w Wörlitz, działacz zrzeszeniowy i społeczny, proboszcz w Lipsku.

94 Immanuel Gottlob Brastberger, ur. 10 IV 1716 r. w Sulz, zm. 13 VII 1764 r. w Nürtingen; studiował w Tübingen, od 1745 r. proboszcz w Oberesslingen, a następnie objął dekanat w Nürtingen, główny przedstawiciel pietyzmu.

95 Andrzej Buzek, ur. 3 XI 1885 r. w Końskiej na Zaolziu, zm. 8. XI 1971 r. w Cieszynie, duchowny, publicysta religijny i historyczny, studiował w Wiedniu, proboszcz parafii we Frydku, od 1919 r. prefekt – nauczyciel religii w Cieszynie, więzień obozów koncentracyjnych w czasie II wojny światowej, autor *Zarysu dziejów Kościoła chrześcijańskiego* (1926).

96 August Hermann Francke, ur. 22 III 1663 r. w Lubecc, zm. 8 VI 1727 r. w Halle, teolog, pedagog, duchowny luterański, twórca tzw. pietyzmu helleńskiego, studiował w Erfurcie, Kilonii i Lipsku, gdzie również później wykładał i założył „collegium philobiblicum”, proboszcz i wykładowca języków w Halle, twórca instytucji pedagogiczno-religijnych, z których wywodzi się Fundacja Frankego (Franckeschen Stiftungen), działacz misyjny i propagator taniego wydawnictwa Biblii.

97 Zob. Aneks, fot. nr 9.

107. Ks. Dr Leopold Otto, *Wykład Objawienia św. Jana* (Przedruk z „Zwiastuna Ewangelicznego”), Nakład J. Boruta, Drukiem Fr. Machaczka, Cieszyn 1904
108. Ashton Oxenden, *Niebieska Ojczyzna*, Przekład ks. dr Jan Pindór, Nakład Edward Feitzinger, Cieszyn 1908
109. *O Łasce Jezusa Chrystusa ukrzyżowanego*, opracował i wydał 1543 r. w Wenecji Aonio Paleario⁹⁸, spolszczył Ks. K. M., Druk G. Paprocki, Warszawa 1903
110. *Rozmyślenia nad męką i śmiercią Jezusa Chrystusa Pana i Zbawiciela naszego*, Druk Józef Filipowicz, Warszawa 1893
111. *Ja i dom mój będziemy służyli Pan. Kazania na wszystkie niedziele i święta roku kościelnego*, podług Postyli domowej Doctora Marcina Lutra, które do druku przygotował ksiądz M. Skowronek. Z portretem Lutra i 12 obrazkami kolorowymi; z kroniką familii i z przydatkiem modlitew, Nakład Hermann Zan, Berlin-Schöneberg 1902 (dwa egzemplarze)
112. Johann Friedrich Stark, *Predigten über die Sonn-, Fest- und Feiertags-Evangelie*, Reutlingen 1884
113. *Naprzód! Czytania i rozmyślenia biblijne na każdy dzień roku*, napisał Frank Thomas, Przełożone z francuskiego, Nakład własny, Drukarnia D. Nar. P. Mitreği w Cieszynie, Cieszyn 1911 (dwa egzemplarze)
114. Thomas a Kémpis, *Die Nachfolge Christi*, Druck Verlag von Gustav Nebel, Hannover 1900
115. Otto Weber, *Evangelien-Predigten für den häuslichen und kirchlichen gebrauch*, Gedruckt bei Paul Klöppel in Eisleben und bei G. E. Schulze in Leipzig, 1898
116. W. Ziethe, *Predigten überalttestamentliche Schriftstellen, im Anschluß die Evangelien des Kirchenjahres*, Druck von Gebr. Unger, Berlin 1890

4. Agendy, katechizmy, ustawy kościelne

117. *Agenda Dla Ewangelickiego Kościoła Krajowego. Część pierwsza. Nabożeństwa Zborowc.* (Część druga. Obrzędy kościelne) Królewiec 1896. Drukarnia Hartunga. 4° ss. 193, nlb. 1; 102, 44 różnych liczbowań (11 dodatków po 4 strony), ant.⁹⁹
118. *Agenda Dla ewangelickiego kościoła w kraich królewsko-pruskich. Z osobnemi przepisami i dodatkami dla prowincyi Pruss.* Podług wydania z roku 1829 przetłumaczona. W Królewcu. 1833. Drukowana u Hartunga w Drukarni Nadwornej. 4° ss. XVI, 96, 57, nlb. 1, 88, ant.¹⁰⁰
119. *Ajenda abo porządek, Kościołow Ewanjelickich Księstwa Oleśnickiego, y innych do niego należących Powiatów.* Naprzód Na miłościwe rozkazanie Książęcia Jeo Mości Karola z Mynsterberberku Wtorego w Niemieckim języku spisana y Wielebnemu Duchowieństwu Roku 1593. oddana; Potym Za Miłościwym Zarządzeniem Jeo Książęcy Mości Sylwiusza, Książęcia na Wyrtenberku, y do Druku Roku 1664. podana. A teraz Kwoli Kościołom Polskim wspomnianym Księstwie na Pospolite używanie Książęzy z Niemieckiego na Polski język przetłumaczona. Drukował w Oleśnicy Jan Zeyffert [1668]. 4° ss. nlb. 100, got. (tyt. oryg. *Agenga, oder Ordnung derer Evangelischen kirche im Oelsnischen Fürstenthum und zugehörigen Weichbil-*

⁹⁸ Aonio Paleario (wl. della Paglia), ur. w 1503 r. w Veroli, zm. 3 VII 1570 r. w Rzymie, humanista, reformator, studiował w Rzymie, utrzymywał kontakty ze środowiskiem humanistów w Padwie, Florencji oraz reformatorami, w 1542 r. w 1546 r. został profesorem literatury w szkole średniej w Lucca, od 1555 r. profesor filozofii greckiej i literatury łacińskiej; został oskarżony o herezję, m.in. za nauki prezentowane w *Czyściu* i skazany na śmierć.

⁹⁹ W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 6.

¹⁰⁰ Ibidem, poz. 9.

- dern, Oels 1664, opracowana przez Eccarda. Tłum. Jerzy Bock, podpisany pod wierszem „Do Czytelnika” kryptonimem: G. B{ock}. A{rchidiaconus}. O{lsnensis})¹⁰¹
120. *Catechismus D. M. Lutheri Quadrilinguis*, Oder: Der Catechismus D. Martin Luthers, Teutsch, Pohlisch, Boehmisch, Lateinisch, Als ein nuetzlich Lese-Buch, In diesen Sprachen, zum Gebrauch Der Evangelischen Schule vor Teschen Eingerichtet. Brieg, gedruckt und verlegt von Johann Ernst Tramp. 1799. 8° ss. nlb. 96, ant.-got.¹⁰²
121. *Catechismus To iest. Nauka Krzescianska od Apostolow dla prostich ludzi we trzech cząstkach zackniona, y z drugiemu częstkami ku teyże nauce krzescianskie przyleżącemi, z Lacińskiego ięzyka pilnie przelożona. Przez Jana Maleckiego S[andeckiego]*¹⁰³. (VV Krolewczu. M.DXLVI.[=1546. Druk. Johann Weinreich]. 8° ss. nlb. 15, got. (na k. tyt. motto: wiersz. Ku Czytelnikowi „Wszitko czo w pismie pisano; Nam ku zbawieniu wydano.; W Catechismie krotko mamy; Y przecz go nie rozważamy; Proznecz jest w pismie czytanie; Gdy w onym nie jest umienie.; Przetosz pilnie rozważamy; Tę naukę y chowamy.; Apostoli ktorą dali; Tak prosty lud nauczali”¹⁰⁴.”(kopia wykonana w Krakowie w 1884 r.)
122. *In nomie Jesu. Parvus Catechismus D. Martini Lytheri Germanica-Vandalicus*. Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri, Deutsch und Wendisch gegen einander gesetzt, Mit anhang der Sieben Busspsalmen Koenig Davids. Maly Catechism D. Marcina Luthera Niemiecko Wandaliski abo Słowieški¹⁰⁵, to jest z Niemieckiego języka w Słowieški wystawion y na jawnosć wydan, z Przydatkiem Siedem Psalmow Pokutnych krola Dawida y inszych Potrzebnych rzeczy: osobliwie Historiy Passiy naszego Pana Jesusa według Ewangelista Mattheusza, y niektórych Piesn duchownych. Drukowany w Gdańsku przez Jerzego Rheta, Roku Pańskiego, 1643. 4° ss. nlb. 4, 206, nlb. 3, got. (Fotooffsetowy przedruk całości: M. Pontanus, Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri – Danzig 1643 und Passionsgeschichte Danzig 1643. Nachdruckt besorgt von Reinhold Olesch. Köln–Graz 1958 Böhlau Verlag¹⁰⁶.)
123. *Konfessya Augsburska, czyli Wyznanie Wiary przedstawione cesarzowi Karolowi V na sejmie w Augsburgu r. 1530*, Cieszyn, Nakład ewangelickie Towarzystwo oświaty ludowej, druk Axtmanna we Fryszstadzie, 1889, 8° ss. 39¹⁰⁷. (dwa egzemplarze)
124. *Maly Katechizm Dra Marcina Lutra*, wyłożył ks. Jerzy Hezcko, pastor, zatwierdzony przez drugi walny Synod ewangelicki augsb. wyzn. uchwałą z dnia 8 lipca 1871 r.; Wydanie trzecie¹⁰⁸, Cieszyn, Nakładem Edwarda Feitzingera, 1895, 8° ss. 154, 1 nlb¹⁰⁹.

101 Ibidem, poz. 14. Podalem za W. Chojnackim, który powołuje się na pracę W. Ogrodzińskiego, op. cit., s. 71, w której autor podaje rok wydania 1668, zaznaczając, iż wydanie to zaginęło. Natomiast pozycja, która znajduje się w MRPM, jest wydaniem dwujęzycznym: w języku niemieckim i języku polskim. O takim wydaniu nie informuje żaden z wymienionych autorów. Zob. Aneks, fot. nr 10.

102 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 1211.

103 Jan Sandecki-Malecki, (1490–1567), pastor, założyciel polskiej drukarni w Elku. Jego syn Hieronim Malecki (zm. 1583 r.) ukończył studia w Królewcu, był rektorem szkoły polskiej w Elku, pastorem w Pisanicy i superintendentem w Elku, tłumaczył dzieła M. Lutra, m.in. *Pastyllę domową, Ustawę albo porządek kościoła*..., *Catechismus albo dziecinne kazanie* (zob. J. T. Maciuszko, op. cit., ss. 76–92).

104 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 983. W opisie bibliograficznym MRPM podano błędnie: Królewiec 1556 r., jest to przedruk wykonany w Krakowie w 1884 r.

105 Przekład z języka niemieckiego na „słowieški” język polski z elementami dialektu kaszubskiego.

106 W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 1281.

107 K. Estreicher, op. cit., t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1911, s. 383.

108 Pierwsze wydanie katechizmu Marcina Lutra w przekładzie J. B. Hezcki ukazało się w 1872 r., kolejne w 1878 r., oba w Cieszynie.

109 K. Estreicher, op. cit., t. II: *Stulecie XIX*, Kraków 1907, s. 108. Podaje również: druk G. Axtmanna w Frysztacie.

125. *Mniejszy Katechizm Marcina Lutra, objaśnił Dr ks. Leopold Otto*, część 1, 5 wydanie, Druk Edward Feitzinger, Cieszyn 1878. 8° ss. 76.¹¹⁰
126. *Ustawa Ewangelickiego Kościoła wyznania augsburskiego i helweckiego w królestwach i krajach w Radzie państwa reprezentowanych z dnia 9 grudnia 1891 r.*, Wiedeń, Nakład c. k. Naddwornej i rządowej drukarni, 1892, 8° mała, ss. XIV i 98.¹¹¹
127. *Agende für die Evangelische Landeskirche*, Druck Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Berlin 1895 (dwa egzemplarze)
128. *Der kleine Katechismus D. Martin Luthers*, Druck Wicher Buchhandlung G. m. b. h., Königberg 1935
129. *Katechizm Doktora Marcina Lutra*¹¹², Druk Rudolf Rohrer, Berno 1833
130. *D. Martin Luthers Großer catechismus aus dem Jahre 1529*, Verlag und Druck Johannes Hermann, Zwickau 1906
131. *Kirchen Agende für die Hof- und Domkirche in Berlin*, Gedruckt bei Dieterici, Berlin 1822
132. *Mniejszy Katechizm Marcina Lutra*, Przekład ks. Leopold Otto, Druk Edward Feitzinger, Cieszyn 1903
133. *Mały katechizm Doktora Marcina Lutra*, Przekład ks. Aleksander Schoeneich, Nakład i druk Z. Manitius, Łódź 1922¹¹³
134. *Mały Katechizm Dra Marcina Lutra*, Przekład Emanuel Tłolka, Druk Kutzera i Sp., Czeski Cieszyn 1930

5. Pozostałe książki

a) biografie reformatorów

135. Karol Burk, *Marcin Luter*. W skróceniu tłumaczyła Emilja S., Wiedeń, Druk Adolfa Holzhausena, 1892, 8° ss. 107.¹¹⁴
136. *Życie i działanie Dra Marcina Lutra z dodatkiem opisu pomnika Lutra w Wormacji w krótkim opowiadaniu i powtarzających pytaniach podane młodzieży ewangelickiej przez duchownego*. Przetłumaczył z niemieckiego i opracował ks. Jerzy Heczko, proboszcz w Ligołce. Do użytku przy nauce religii w szkołach ewangelickich dozwolone przez Synod jen., Wydanie drugie, Cieszyn, Nakładem Edwarda Feitzingera, Druk Axtmanna w Frysztadzie, 1896. 8° ss. 48.¹¹⁵ (dwa egzemplarze)
137. Józef Berger¹¹⁶, *Pobożność Grzegorza z Żarnowca*, Druk Kutzera i Sp., Czeski Cieszyn 1929
138. Jan Broda, *Ks. Jerzy Badura jego życie i twórczość*, Druk Wydawnictwo Polonii z Funduszu Wydawniczego Hulki-Laskowskiego, Cieszyn 1949

110 Ibidem, t. VI: *Stulecie XIX*, Kraków 1881, s. 577.

111 Ibidem, t. IV: *Stulecie XIX*, Kraków 1916, s. 441.

112 Pierwsze wydanie katechizmu Marcina Lutra ukazało się w 1529 r.

113 Aleksander E. Schoeneich, ur. 9 II 1861 r. w Warszawie, zm. 8 V 1939 r. w Lublinie, duchowny ewangelicki, nauczyciel i autor prac na temat historii kościoła, studiował w Dorpacie, wikariusz w parafii w Warszawie, od 1888 r. proboszcz w Lublinie, działacz Polskiej Macierzy Szkolnej, członek komisji plebiscytowej na Mazurach, doktor honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego, od 1904 r. superintendent ewangelicko-augsburskiej diecezji warszawskiej, w latach 1921-1936 północno-wschodniej, od 1937 r. do 1939 r. senior diecezji lubelskiej, odznaczony Orderem Polonia Restituta.

114 K. Estreicher, op. cit., t. II: *Stulecie XIX*, Kraków 1961, s. 625.

115 Ibidem, t. II: *Stulecie XIX*, Kraków 1907, s. 108.

116 Józef Berger, ur. 14 III 1901 r. w Orłowej, zm. 11 VI 1962 r. w Bratysławie, duchowny, teolog i artysta malarz, studiował na uniwersytetach w Warszawie, Wiedniu, Bazylei i Strasburgu, doktorat uzyskał w 1948 r. na podstawie pracy: *Księga o Koście-*

139. Adolf Hausrath¹¹⁷, *Luthers Leben*, Band 1, Druck G. Grote, Berlin 1905
140. Adolf Hausrath, *Luthers Leben*, Band 2, Druck G. Grote, Berlin 1905
141. Jerzy Heczko, *Dr Marcin Luter, Lata dzieciństwa i młodości*, Ligotka Kameralna 1917
142. D. Gotthard Viktor Lechler, *Johannes Hus*¹¹⁸. *Ein lebensbild aus der Vorgeschichte der Reformation*, Druck von Ehrhardt Karras, Halle 1889
143. Ks. Karol Kotschy pastor zboru ustronńskiego urodz. 25 stycznia 1789, *Wspomnienie w 50 rocznicę śmierci, napisał Ks. Franciszek Michejda*¹¹⁹, Druk P. Mitreęga, Cieszyn 1906
144. Ks. Franciszek Michejda pastor w Bystrzycy, Druk Paweł Mitreęga, Cieszyn 1921
145. Ks. Karol Michejda pastor w Bystrzycy, Druk Paweł Mitreęga, Cieszyn 1924
146. Adolf Rondthaler¹²⁰, *Doktor Marcin Luter*, Druk „Strażnica Ewangeliczna”, Warszawa 1960
147. Karl Sell¹²¹, *Philips Melancton und die deutsche Reformation bis 1531*, Druck von Ehrhardt Karras, Halle 1897
148. Andrzej Wantuła¹²², *Ks. Trzunowski – Życie i Twórczość*, Druk P. Mitreęga, Cieszyn 1938

le Andrzeja Frycza Modrzewskiego, więźni obozów koncentracyjnych w Dachau i Oświęcimiu, od 1950 r. superintendent Śląskiego Kościoła Ewangelickiego Augsburskiego Wyznania w Czechosłowacji, profesor Akademii Teologicznej w Modrej pod Bratysławą.

117 Adolf Hausrath, ur. 13 I 1837 r. w Karlsruhe, zm. 2 VIII 1909 r. w Heidelbergu; studiował m.in. w Heidelbergu i Berlinie, habilitował się a następnie uzyskał profesurę, ukończył również fakultety teologiczny i filozoficzny, był asesorem rady kościelnej w Karlsruhe.

118 Jan Hus, ur. około 1370 r. w Husincu koło Czeskich Budziejowic, zm. 6 VII 1415 r. w Konstancji; filozof, kaznodzieja, twórca i przywódca husytyzmu, od 1409 r. rektor Uniwersytetu Karola w Pradze, domagał się gruntownej reformy Kościoła, odnowy życia religijnego i zwalczania nadużyć, kazania głosił w języku czeskim, swoje poglądy przedstawił w *De ecclesia* (1413), w 1414 r. otrzymał zaproszenie na sobór do Konstancji wraz z żelaznym listem o nietykalności od cesarza Zygmunta Luksemburczyka, jednak został uwięziony i skazany na śmierć przez spalenie na stosie jako herezyk.

119 Franciszek Michejda, ur. 3X 1848 r. w Olbrachcicach, zm. 12 XII 1921 r. w Nawis; senior Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego na Śląsku Cieszyńskim, współzałożyciel koła „Wzajemność”, studiował w Wiedniu i należał do stowarzyszenia „Ognisko”, ordynowany w 1871 r., od 1874 r. proboszcz w Nawis koło Jabłonowa, założył i redagował wiele czasopism, m.in. „Ewangelika”, „Przyjaciela Ludu”, „Przegląd Polityczny”, „Przyjaciela Dzieci”, „Rolnika Śląskiego”. Był inicjatorem utworzenia w 1906 r. Polskiego Towarzystwa Wydawniczego i „Dziennika Cieszyńskiego”. Był członkiem Ligi Polskiej (Ligi Narodowej) i Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego. Przywódca obozu narodowego na Śląsku Cieszyńskim, współzałożyciel Politycznego Towarzystwa Ludowego i Towarzystwa Ewangelickiego Oświaty Ludowej. Był członkiem Komitetu Pomocy Mazurom, autor m.in. *Polskich ewangelików*, Cieszyn 1900, *Historii zboru w Nawis*, Cieszyn 1891.

120 Henryk Adolf Rondthaler, ur. 7 I 1875 r. w Lipnie, zm. 17 I 1941 r. w Warszawie, studiował na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu Warszawskiego, brał udział w manifestacjach patriotycznych, za co został zesłany w głąb Rosji, po powrocie podjął studia w Dorpacie, ordynowany w 1902 r. objął wikariat w Warszawie, a następnie proboszcz w Lipnie i Ozorkowie, od 1921 r. dyrektor gimnazjum im. M. Reja w Warszawie, inicjator i członek Towarzystwa do Badań Dziejów Reformacji w Polsce. Redaktor miesięcznika „Ewangelik”, współpracował z „Głosem Ewangelickim”.

121 Karl Wilhelm Johannes Sell, ur. 29 XI 1845 r. w Gießen, zm. 22 XII 1914 r. w Bonn, ewangelicki teolog i historyk, superintendent w prowincji Starkenburg, profesor katedry historii kościoła w Bonn.

122 Andrzej Wantuła, ur. 26 XI 1905 r. w Ustroniu, zm. 15 VI 1976 r. w Warszawie; teolog, biskup Kościoła ewangelicko-Augsburskiego, studiował teologię w Warszawie, Montpellier, Strasburgu i Paryżu, w latach 1934-1940 proboszcz w Wiśle, na podstawie rozprawy *Porządek kościelny Wacława Adama* w 1937 r. uzyskał stopień doktora, więźni obozów koncentracyjnych w Dachau i Gusen, od 1948 r. do 1952 r. pracował na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego, później Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, w 1955 r. uzyskał stopień profesora nadzwyczajnego a w 1966 r. profesora zwyczajnego, w 1959 r. został wybrany na biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, w latach 1963-1970 wiceprezydent Światowej Federacji Luteranckiej, napisał m.in. *Zarys homiletyki ewangelickiej*, Warszawa 1974.

b) książki o historii Kościoła i reformacji

149. Gottlieb Biermann¹²³, *Geschichte Der Evangelischen Kirche Oester. Schlesiens*, Druck und Verlag von Karl Prochaska, Teschen 1859¹²⁴
150. Jan Drózd, *Pamiętnik ewangelickiej gminy w Trzyńcu*, Druk Kutzera i Sp., Cieszyn 1899. 8°, ss. 32.¹²⁵
151. *Historja ewangelickiego zboru Ustrońskiego, ułożona na pamiątkę obchodu 100-letniego jubileuszu w dniu 25 lipca r. 1883 przez pastora Jerzego Janika*, Nakładem autora, Druk Henryka Feitzingera i Sp. w Cieszynie, 1883. 8° ss. 2 nlb. 91 i rycina.¹²⁶
152. *Historja Reformacji szesnastego wieku*, napisał dr J. H. Merle d'Aubigne¹²⁷ profesor teologii w Genewie z francuskiego przełożył ks. Lic. Teol. Jan Pindór, pastor w Cieszynie, Tom pierwszy, Cieszyn, Nakład Ewangelickiego Towarzystwa oświaty ludowej, Druk Henryka Feitzingera i Sp., 1885. 8° ss. XI i 352.¹²⁸
153. *Krótką historja kościoła chrześcijańskiego, z dodatkiem dla użytku młodzieży*, wydana przez Ewangelickie Towarzystwo oświaty ludowej w Cieszynie, według Historji Kalwskiej, opracował Jan Pindór pastor w Cieszynie, Nakład Tow., J. Kotula, Druk Henryka Feitzingera i Sp. w Cieszynie, 1883. 8 mała, ss. 2 nlb. i 168, z drzeworytami w tekście.¹²⁹
154. *Pogląd na stan i sprawy ewangelickiego zboru Cieszyńskiego w ostatnich latach*, Cieszyn, nakładem Zboru ewangelickiego, czczeniem Karola Prochaski, 1869, 8°, ss. 105. (1).¹³⁰
155. Jan Śliwka¹³¹, *Krótką Historja Reformacji dla użytku ewangelickiej młodzieży*, Druk Karol Prochaska, Cieszyn 1859. 8°, ss. 67.¹³²
156. Józef Berger¹³³, *Ewangelicki Zbór Cieszyński po podziale Śląska w roku 1920*, Druk Kutzera i Sp., Czeski Cieszyn 1930

123 Gottlieb Biermann, ur. 12 IV 1828 r. w Bratysławie, zm. w 1901 r. w Pradze, pedagog, geograf i historyk Śląska Cieszyńskiego, absolwent Uniwersytetu Wiedeńskiego, od 1873 r. dyrektor głównego gimnazjum w Pradze, autor *Dziejów Księstwa Cieszyńskiego* oraz książek o dziejach Kościoła ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim.

124 Podają za: K. Estreicher, *Bibliografia polska, część I: Stulecie XIX*, Kraków 1870, s. 110. – wydanie polskie nosiło tytuł: *Historia wiary ewangelickiej w Ślązku austriackim, z osobliwym względem na dzieje ewangelickiego kościoła zdane-go przed Cieszynem, z niemieckiego na język polski przełożył a do potrzeb ludowych zastosował nauczyciel Jan Śliwa*, Cieszyn, druk i nakład Prohazki, 1859, 8°, s. 152.

125 K. Estreicher, op. cit., t. V: *Stulecie XIX*, Kraków 1967, s. 179.

126 Ibidem, t. II: *Stulecie XIX*, Kraków 1907, s. 171.

127 Jean-Henri Merle d'Aubigne, ur. 16 VIII 1794 r. w Eaux-Vives koło Genewy, zm. 21 X 1872 r. w Genewie, studiował teologię w Genewie, w 1818 r. został proboszczem w Hamburgu, następnie był kaznodzieją m.in. w Genewie, po czym w 1831 r. powrócił do Genewy i kierował tamtejszymi ruchami reformacyjnymi.

128 K. Estreicher, op. cit., t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1911, s. 150.

129 Ibidem, t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1911, s. 383.

130 Ibidem, t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1876, s. 487.

131 Jan Śliwka, ur. 5 II 1823 r. w Ustroniu, zm. 15 IV 1874 r.; ukończył kurs nauczycielski i podjął pracę w szkołach w Końskiej i w Cieszynie, współtworzył w 1863 r. Towarzystwo Nauczycieli Ludowych, następnie Towarzystwo Pszczelarckie i Towarzystwo Rolnicze, był wydawcą „Rocznika Ewangelickiego”, autor podręczników: *Początki czytania* – Cieszyn 1852, *Książka do czytania, Historie biblijne dla początkowej nauki*, Cieszyn 1860, *Krótką historja reformacji*, Cieszyn 1859.

132 K. Estreicher, op. cit., t. IV: *Stulecie XIX*, Kraków 1878, s. 275.

133 Józef Berger, ur. 1899 r., zm. 1957 r., germanista, profesor Uniwersytetu A. Mickiewicza w Poznaniu, badacz literatury niemieckiej, polsko-niemieckiej i stosunków kulturowych w XIX w.

157. *Księga o Kościele A. F. Modrzewskiego*¹³⁴, napisał ks. Józef Berger, pastor, Nakładem Towarzystwa ewangelickiego Oświaty Ludowej, Druk Kutzera i Sp., Czeski Cieszyń 1931
158. *Historja Ewang. Zboru w Goleiszowie, Na pamiątkę 50-letniego jubileuszu terażniejszego Kościoła (15 VIII 1928)* opracował ks. pastor Paweł Broda, Nakładem presbiterstwa zboru goleszowskiego, Druk Ferd. Schulz, Cieszyń 1928
159. Georg Gaebel, *Pomerania. Eine pommersche Chronik aus dem sechzehnten Jahrhundert*, Band 1, Druck Paul Nickammer, Stettin 1908¹³⁵
160. Georg Gaebel, *Pomerania. Eine pommersche Chronik aus dem sechzehnten Jahrhundert*, Band 2, Druck Paul Nickammer, Stettin 1908
161. Tadeusz Grabowski¹³⁶, *Literatura Luterska w Polsce wieku XVI. 1530–1630*, Nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Czcionkami drukarni „Gazety Powszechnej”, Poznań 1920
162. Dr Teodor Haase, *Das Evangelische Krankenhaus in Teschen*, Im Selbstverlage des verfassers, Teschen 1886
163. Paweł Hulka-Laskowski¹³⁷, *Wilenski Kościół Ewangelicko-Reformowany (B. Jednota litewska) Na tle Reformacji i kultury polskiej*, Wydawnictwo synodu wilńskiego kościoła Ewangelicko-Reformowanego, Drukarnia „Świt”, Wilno 1936
164. Edward Hauptmann, *Z przeszłości Polskiego Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Poznaniu*, Druk Zakłady Graf. Z. Manitusa, Łódź 1929
165. *Historja zboru ewangelickiego w Orłowej*, Druk Karol Prochaska, Cieszyń 1886
166. Karl Kaulfuß-Diesch, *Das Buch der Reformation*, Druck der Spammerschen Buchdruckerei, Leipzig 1917
167. Kazimierz Kolbuszowski¹³⁸, *Postyllografia polska XVI i XVII wieku*, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, Skład główny Gebethnera i Sp. w Krakowie, Gebethnera i Wolffa w Warszawie, Kraków 1921
168. Stanisław Kot¹³⁹, *Reformacja w Polsce*, Kwartalnik Towarzystwa do Badań Dziejów Reformacji w Polsce, Rocznik I, Druk Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1921

¹³⁴ Andrzej Frycz Modrzewski, ur. około 1503 r. w Wolborzu, zm. 1572 r., pisarz polityczny, społeczny, moralista i teolog, studiował w Akademii Krakowskiej, od 1547 r. sekretarz króla Zygmunta Augusta, autor *Commentariorum de Republica emendanda libri quinque* (wyd. częściowe w Krakowie 1551 r., całość w Bazylei 1554 r., częściowy przekład w języku polskim *O poprawie Rzeczypospolitej*, Łosk 1577), *Księga o Kościele*, *Silva Quatuor*, Raków 1590.

¹³⁵ *Pomerania* – t. 1 i 2, Szczecin 1908 r., jest oryginalnym i cennym zapisem dziejów Pomorza XVI w.

¹³⁶ Tadeusz Grabowski, ur. 29 X 1871 r. w Krakowie, zm. 27 VII 1960 r. w Kórniku pod Poznaniem, historyk i teoretyk literatury, od 1909 r. profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, w latach 1919–1939 profesor historii Uniwersytetu Poznańskiego, autor: *Z dziejów literatury kalwińskiej w Polsce 1550–1650 (1906)*; *Literatura arianska w Polsce 1560–1660 (1908)*, *Literatura luterska w Polsce wieku XVI 1530–1630 (1920)*, *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej Polacy wieku XVI (1913)*.

¹³⁷ Paweł Hulka-Laskowski, ur. 25 VI 1881 r. w Żyrardowie, zm. 29 X 1946 r. w Cieszynie, tłumacz literatury czeskiej i pisarz; studiował filozofię i religioznawstwo w Heidelbergu, był referentem prasowym Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Pradze, po powrocie do Żyrardowa prowadził kursy oświatowe dla robotników, był redaktorem i wydawcą „Nowych Drog” i „Pielgrzymka Polskiego”. Najbardziej znane jego prace to: przekład *Przygód dobrego wojaka Szwejka (1929–1930)*, *Mój Żyrardów (1934)*, antologia *Pięć wieków herezji (1939)*, *Porucznik Regier (1927)*, *Księżyc nad Cieszyńem (1946)*.

¹³⁸ Kazimierz Kolbuszowski, ur. 1884, zm. 1943; historyk literatury polskiej, profesor uniwersytetów w Wilnie i Lwowie, autor prac na temat piśmiennictwa reformacyjnego.

¹³⁹ Stanisław Kot, ur. 1885 r., zm. 1975 r., działacz ruchu ludowego, polityk, historyk kultury i literatury. W latach 1920–1933 profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego. Od 1921 r. członek PAU i redaktor kwartalnika „Reformacja w Polsce”. Od 1933 r. członek Stronnictwa Ludowego. Od 7 XII 1939 r. członek gabinetu W. Sikorskiego i minister do spraw kraju.

169. Stanisław Kot, *Reformacja w Polsce*, Kwartalnik Towarzystwa do Badań Dziejów Reformacji w Polsce, Rocznik 2, Druk Trzaska, Evert i Michalski, Warszawa 1922
170. Walerjan Krasieński, *Zarys Dziejów Powstania i upadku reformacji w Polsce hr. Waleriana Krasieńskiego*¹⁴⁰, *Tłomaczenie z angielskiego, wydał ks. Jul. Bursche I pastor warszawski*, Tom II cz. I, Nakładem „Zwiastuna Ewangelicznego”, Druk A. Ginsa, Warszawa 1904
171. *Zarys Dziejów Powstania i upadku reformacji w Polsce hr. Waleriana Krasieńskiego, Tłomaczenie z angielskiego, wydał ks. Jul. Bursche I pastor warszawski*, Tom II cz. II, Nakładem „Zwiastuna Ewangelicznego”, Druk A. Ginsa, Warszawa 1904
172. *Krótki Zarys Dziejów Kościoła Chrześcijańskiego (wedle G. A. Leopolda) opracował, działem dziejów Kościoła w Polsce i krótką Symboliką pomnożył, oraz ilustracjami opatrzył ks. J. Michajd, pastor Zb. E. A. w Warszawie*, Druk Wende i Sp., Warszawa 1905
173. *Dzieje Kościoła Ewangelicznego w Księstwie Cieszyńskim, z 10 ilustracjami i z mapką (napisał ks. Karol Michejda, pastor ewang. zboru krakowskiego)*, Nakładem Towarzystwa Ewangelickiego w Cieszynie, Druk P. Mitreęga, Cieszyn 1909
174. Oskar Michejda¹⁴¹, *Dzieje Kościoła chrześcijańskiego z szczególnem uwzględnieniem Dziejów Kościoła ewangelickiego*, Druk Kutzera i Spółka, Czeski Cieszyn 1927
175. Zygmunta Michelis¹⁴², *Przebudzenie w Zborze Warszawskim. Historia powstania „społeczności chrześcijańskiej”*, Druk i nakład „Zwiastun Ewangelicki”, Warszawa 1922
176. *Pamiętnik z powodu 1050 letniej uroczystości założenia miasta Cieszyna / Album aus Anlaß der 1050-jährigen Feicr der Gründung der Stadt Teschen*, Druk i nakład Karol Prochaska, Cieszyn (Teschen) 1860
177. Alfons J. Parczewski¹⁴³, *Początki chryścianizmu w Polsce i Misyja Irlandzka*, Drukarnia „Dziennika Poznańskiego”, Poznań 1902

1941–1942 ambasador Polski w ZSRR. W latach 1942–1943 minister stanu do spraw polskich na Bliskim Wschodzie, następnie minister informacji. W 1945 r. współzałożyciel Polskiego Stronnictwa Ludowego. W latach 1945–1947 ambasador Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej w Rzymie. Od 1947 r. ponownie na emigracji. Autor m.in. prac: *Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu* (1919), *Andrzej Frycz Modrzewski* (1919), *Historia Wychowania* (1925), *Ideologia polityczna i społeczna hraci polskich zwanych arianami* (1932).

140 Walerjan Krasieński-Skorobohaty hrabia, ur. 1795 r., zm. 22 XII 1855 r. w Edynburgu, historyk reformacji, studia filologiczne i historyczne odbył w Wilnie, od 1822 r. pracował w Warszawie w Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, założyciel pierwszej drukarni stereotypowej w Warszawie, podczas powstania listopadowego był przedstawicielem dyplomatycznym w Anglii, gdzie pozostał na emigracji. Opracował i wydał w latach 1838–1840 historię Reformacji w Polsce: *Historical Scetch of the Rise, Progress and Decline of the Reformation In Poland* – , została przetłumaczona w latach 1903–1905 na język polski przez Juliusza Burschego pt. *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*.

141 Oskar Michejda, ur. 6 II 1885 r. w Bystrzycy, zm. 19 II 1966 r. w Cieszynie, superintendent Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego na Zaolziu, w Polsce senior diecezji cieszyńskiej, studiował teologię w Wiedniu, Halle, Berlinie. W 1909 r. ordynowany, został wikariuszem, a następnie pastorem w Bystrzycy i Trzyńcu. Współzałożyciel i prezes Towarzystwa Ewangelickiego Oświaty Ludowej, redagował tygodnik „Ewangelik”, należał do zarządu głównego Macierzy Szkolnej w Czechosłowacji, więzień obozu koncentracyjnego w Dachau i Mauthausen-Gusen, po wojnie był proboszczem w Cieszynie, konsulentem i seniorem diecezji cieszyńskiej. Publikował głównie w prasie, wydał zbiory kazań i podręczniki do nauki religii.

142 Zygmunta Michelis, ur. 17 III 1890 r. w Byczu na Kujawach, zm. 2 XII 1977 r. w Warszawie, zastępca biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, studiował teologię w Dorpacie, gdzie należał do organizacji „Polonia”, ordynowany w 1912 r., wieloletni proboszcz parafii św. Trójcy w Warszawie, redaktor „Zwiastuna Ewangelicznego”, prowadził aktywną działalność diakonalną, odznaczony Krzyżem Walecznych podczas oblężenia Warszawy w 1939 r., aresztowany i osadzony na Pawiaku, następnie w Sachsenhausen i Oranienburgu. Był jednym z inicjatorów Polskiej Rady Ekumenicznej i jej pierwszym prezesem. Publikował m.in. w „Tygodniku Powszechnym”, „Biuletynie Ekumenicznym”, „Znak”.

143 Alfons Parczewski, ur. 1849 r., zm. 1933 r., polski działacz narodowy, historyk, prawnik. Od 1881 r. członek tajnego komitetu niesienia pomocy Mazurom. W latach 1884–1891 wydawał bardzo poczytne „Nowiny Śląskie”, przeznaczone dla pol-

178. Jan Pindór, *Ewangelicki Kościół Jezusowy w Cieszynie*, Druk Karol Prochaska, Cieszyn 1872
179. Paweł Rajzar, *Krótką Historja kościelna Wiary Ewangelickiej w Księstwie Cieszyńskim*, Nakład i druk P. Rajzar, Cieszyn 1850
180. Dr Julius Albert Rolatschek, *Geschichte der evangelischen Gemeinde zu Biala in Galizien*, Buchdruckerei von Karl Prochaska, Teschen 1860
181. *Krótką Historja Kościoła Chrześcijańskiego w życiorysach z osobnym działem Historji Reformacji w Polsce dla szkoły i domu przez ks. Dra Aleksandra Schoeneicha, pastora parafii ewang.-augsb. św. Trójcy w Lublinie*, wydanie drugie uzupełnione, Lublin 1936
182. Paweł Siebers, *Historia Kościoła z języka niemieckiego przełożyli dla liceów ogólnokształcących przystosowali ks. A. Roudthaler i ks. Edmund Wende*, Druk W. Mietke, Warszawa 1938
183. *Zarys Historyczny Wileńskiego Kośc. Ew.-Ref. i jego Biblioteki*, opracował Waclaw Gilbert Stadnicki, z dodatkiem przedruku prof. H. Merczynga ze „Zwiastuna Ewangelickiego” o czterokrotnem zburzeniu zboru wileńskiego, Nakładem Towarzystwa Miłośników Historji Reformacji Polskiej im. Jana Łaskiego w Wilnie R.P., Drukarnia „Znicz”, Wilno 1932
184. Jan Szeruda¹⁴⁴, *Początki piśmiennictwa ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim*, Druk P. Miłtręga, Cieszyn 1923
185. Carl Werckshagen¹⁴⁵, *Der Protestantismus am Ende des XIX. Jahrhunderts in Wort und Bild*, Band 1, Druck Verlag Wartburg, Berlin 1902
186. Pastor C. Werckshagen, *Der Protestantismus am Ende des XIX. Jahrhunderts in Wort und Bild*, Band 2, Druck Verlag Wartburg, Berlin 1902
187. Andrzej Wantuła, *Z Przeszłości Ewangelickiej Szkoły w Wilnie*, Druk Adam Wałach, Ustroń 1934
188. *Z dziejów zboru ewangelickiego w Skoczowie*, wydawca Czyż Jan, Nakładem Związku Polskiej Młodzieży Ewangelickiej w Skoczowie, Druk Jan Czyż, Skoczów 1937

c) książki do nauki religii

189. *Historyje biblijne opowiedziane dla młodzieży słowami Pisma Św.*, Warszawa, Druk Aleksandra Ginsa, 1886. 8° ss. II i 128.¹⁴⁶
190. *W. Ziethego Upominek dla Konfirmowanych*. Podług 16 go wydania niemieckiego napisał ks. J. Badura, pastor polskiego zboru międzyborskiego. Nakładem J. Wartenberga w Międzybórz. Drukiem E. Heinzego w Sycowie [1884] 8° ss. nlb. 2, 26, tyt. okł., got. (tytuł oryg.: *Das Confirmanden-Büchlein. Ein Wegweiser für junge Wanderer am Scheidewege.*)¹⁴⁷

szych ewangelików na Dolnym Śląsku. W latach 1904-1908 członek Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego, od 1915 r. profesor Uniwersytetu Warszawskiego, a od 1919 r. Wileńskiego.

¹⁴⁴ Jan Szeruda, ur. 26 XII 1889 r. w Wędryni na Zaolziu, zm. 21 III 1962 r. w Warszawie, teolog, biskup Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, studiował w Wiedniu, Halle, Bazylei, prefekt w gimnazjum polskim w Orłowej i w szkole podstawowej w Cieszynie, od 1920 r. pracował na Uniwersytecie Warszawskim, gdzie w 1922 r. został mianowany profesorem nadzwyczajnym a w 1929 r. profesorem zwyczajnym. Był prezesem Towarzystwa Przyjaźni Narodu Łużyckiego, Związku Polskich Towarzystw i Zborów Ewangelickich w Polsce. W 1945 r. wybrany na prezesa Tymczasowego Konsystorza i biskupa Kościoła. Wykładał na Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. Otrzymał doktoraty h. c. uniwersytetów w Bazylei i Pradze.

¹⁴⁵ Carl Wilhelm Werckshagen, ur. 23 VIII 1863 r. w Ronsdorfie, zm. 2 VIII 1908 r. w Berlinie, teolog, pastor, i pisarz ewangelicki, studiował w Bonn i Tübingen, pastor pomocniczy w Bremie i proboszcz w Berlinie.

¹⁴⁶ K. Estreicher, op. cit., t. II: *Stulecie XIX*, Kraków 1907, s. 126.

¹⁴⁷ W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 2407. W opisie bibliograficznym w MRPM, podano: Syców 1886 r.

191. Karl Aust, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Druck Alfred Hölder, Wien 1896
192. *Evangelische Religionsbuch für mittelschulen in Ostpreußen*, Rhein i. Ostpreußen 1907
193. Robert Fronius, *Das Leben in Gott*, Druck Selbstverlag des Verfassers, Baden bei Wien 1939
194. Ernest Heinrich, *Religionsbuch für evangelische Grundschulen*, Druck Pädagogischer Verlag von Hermann Schroedel, Halle a. d. Saale 1927
195. Jan Matula, *Historia Biblijna Dla Młodzieży Ewangelickiej*, Cieszyn 1931
196. Andrzej Paulini, *Nauka Religii Chrystusowej*, Nakład Meyer i Raschka, Cieszyn 1904
197. *Spruchbuch für den Konfirmandenunterricht*, Druck Wichern Buchhandlung G. m. b. h. Königsberg 1940
198. Ks. Bogusław Swojski, *Jestem Ewangelikiem, Podręcznik do nauki konfirmacyjnej, według wyznania ewangelicko-augsburskiego*, Nakładem Groma Księży Pastorów Nasi-jablunkow. Drukiem Ludowej Drukarni Semboi i Sp., Frysztat 1947

d) słowniki, dzieła filozoficzne, leksykony

199. *Dokładny Niemiecko-Polski Słownik. – Ausführliches Deutsch-Polnisches Wörterbuch*. Herausgegeben von C.C. Mrongovius, Prediger zu St. Annen, Lektor der Polnischen Sprache am Gymnasium zu Danzig und Mitglied mehrerer Gelehrten-Gesellschaften. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Königsberg in Preussen, 1837. Im Verlage der Gebrüder Bornträger. (Danzig, gedruckt bei Louis Botzon.) 4° ss. VIII, 758, nlb. 1, ant.-got. (na karcie tyt. motto: Deus nobis haec otia fecit.)¹⁴⁸
200. Samuel Bogumił Linde¹⁴⁹, *Słownik Języka Polskiego*¹⁵⁰. Tomów VI. Wydanie drugie poprawne i pomnożone staraniem i nakładem Zakładu Narodowego Imienia Ossolińskich, Tom I, Drukarnia Zakładu Ossolińskich, Lwów 1854. 4° ss. 39, kart 5, ss. LXXIV i 681.¹⁵¹
201. Toż. Tom III, Drukarnia Zakładu Ossolińskich, Lwów 1857. 4° ss. 640 i 1 karta.¹⁵²
202. Daniel Vogel¹⁵³, *Die polnische Grammatik*, Druck Stnislau Schröter, Breslau 1794 (była dedykowana królowi Stanisławowi Augustowi Poniatowskiemu)¹⁵⁴
203. Hermann Gunkel und Otto Scheel¹⁵⁵, *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch in gemeinverständlicher Darstellung*, Band I, Druck Verlag J. C. B. Mohr, Tübingen 1909

148 Ibidem, poz. 1478.

149 Samuel Bogumił Linde, ur. 11 IV 1771 r. w Toruniu, zm. 8 VIII 1847 r. w Warszawie, leksykograf, pedagog, bibliotekarz i bibliograf, studiował w Lipsku gdzie również wykładał lektorat języka polskiego, dzięki pracy przy porządkowaniu i gromadzeniu zbiorów dla J. M. Ossolińskiego, zebrał niezbędne materiały do dzieła *Słownik języka polskiego*, wyd. 1, Warszawa 1807–1814; wyd. 2, uzup. i najpełniejsze, Lwów 1854–1860, organizator Liceum Warszawskiego w latach 1803–1805, prezes Towarzystwa do Książ Elementarnych (1810–1821), współorganizator Uniwersytetu Warszawskiego (1817), twórca i dyrektor Biblioteki Publicznej przy UW, w latach 1828–1837 był prezesem Konsystorza Generalnego w Królestwie Polskim.

150 *Słownik Lindego*, zwany jest „klejnotem leksykografii polskiej”, ilustruje znaczenia wyrazów cytataami z języka potocznego, jak i z druków różnego typu z XVI–XVIII w., podaje odpowiedniki haseł w językach słowiańskich, ale również języku niemieckim i po łacinie.

151 K. Estreicher, op. cit., t. II: *Stolecie XIX*, Kraków 1874, s. 602.

152 Ibidem.

153 Daniel Vogel, ur. 12 III 1745 r. w Nidzicy, zm. 19 X 1829 r. we Wrocławiu, polonista, nauczyciel, studiował w Królewcu, od 1767 r. uczył w gimnazjum we Wrocławiu, autor i wydawca podręczników szkolnych, m.in. *Rozmaitych uciech*, Wrocław 1768, *Polskiej książki do czytania*, Wrocław 1785.

154 K. Estreicher, op. cit., t. XXXIII ogólnego zbioru, Kraków 1939, s. 195.

155 Otto Scheel, ur. 7 III 1876 r. w Tondern/Nordschleswig, zm. 13 XI 1954 r. w Kilonii, historyk kościoła i reformacji, teolog, studiował w Halle, od 1906 r. profesor nadzwyczajny w Tübingen, w 1933 r. rektor uczelni w Kiel.

204. Hermann Gunkel und Otto Scheel, *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch in gemeinverständlicher Darstellung*, Band 2, Druck Verlag J. C. B. Mohr, Tübingen 1910
205. Hermann Gunkel und Otto Scheel, *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch in gemeinverständlicher Darstellung*, Band 3, Druck Verlag J. C. B. Mohr, Tübingen 1912
206. Sancti Thomae Aquinatis¹⁵⁶, *Opuscula Omnia Theologica et moralia, Apud viduam Sebastiani Hure, Parisiis 1656*¹⁵⁷

e) traktaty moralizatorskie i inne

207. *O wyborach duszpasterzy*, napisał ks. Franciszek Michejda, pastor nawiejski, Odbitka z Przyjaciela ludu, Cieszyn 1894, Nakładem autora, Drukiem Kutzera i Sp. 8° ss. 32.¹⁵⁸
208. *Polscy Ewangelicy*, napisał ks. Franciszek Michejda, Odbitka z Przyjaciela ludu, Cieszyn 1900, Nakładem Redakcyi Przyjaciela ludu, Drukiem Kutzera i Sp. w Cieszynie. 8° ss. 46.¹⁵⁹
209. *Pijanicy królestwa Bożego nie odziedziczą*. Przełożyło z niemieckiego i wydało „Towarzystwo ku rozszerzaniu traktatów”. Część pierwsza. Ostróda 1900. Nakładem i czcionkami C. E. Zalewskiego. 8° ss. 15, got. Nr. 1.¹⁶⁰
210. Jan Pindór, *Tarcza wiary ewangelickiej*, wydana przez ewang. Towarz. Oświaty lud. w Cieszynie, Cieszyn, nakład Towarzystwa, Druk Edward Feitzinger, 1884, 8° ss. 1 nlb. 93.¹⁶¹
211. *Woytek Szperala i Michal Brodowicz albo Jeżeli cię gorzalka do złego prowadzi, to jej nie pij, a będziesz zbawionym*. Dwie powieści, wydane przez A. Gąsiorowskiego. Na korzyść przez potop zubożałych mieszkańców w Szląsku. Johannsburg, 1854. Drukiem i nakładem A. Gąsiorowskiego. 8° mała ss. 12, tyt. okł., got. – Cena: „1 šgr.” Preis: „1 Sgr. (Jest to odbitka z kalendarza „Prawdziwy Prusak na rok 1855” dwóch pozycji: *Woytek Szperala czyli oplakany koniec pijaka*. *Prawdziwa historia* oraz: *Michal Brodowicz, Nawrócony pijak*.)
212. *Wstań do boju! do trzeźwości i powściągliwości!* Kazanie z Ew. ś. Łukasza r. 4 w 16–21 wypowiedziane przez Dr. Rindfleischa Księdza we wsi Trutenau. Wydanie II. (Drukiem C. E. Salewskiego w Ostrodzie wsch. Pr.) [ok. 1897 r.] 8° ss. nlb. 2, 12, nlb. 2, got.¹⁶³
213. Jerzy Badura, *Liczy Prorockie albo Przepowiednie*, Druk B. Ciniewicz, Poznań 1920
214. *Obrazki z historii kościelnej w świetle obecnego czasu, przemówienia przy rannych nabożeństwach w ewangelickim kościele w Orłowej*, wygłosił ks. Karol Banzel, Druk Józef Ficbinnger, Orłowa 1918

¹⁵⁶ Tomasz z Akwinu (1225–1274), urodził się pod Akwinem, odbył studia u benedyktynów w klasztorze Monte Cassino, w 1243 r. został dominikaninem, przebywał i pracował w Neapolu, a następnie w Kolonii i w Paryżu, był filozofem i teologiem, twórcą „tomizmu” jako jednej z doktryn i nauk chrześcijańskich, którą przejął m.in. zakon dominikanów i jezuiti. Był autorem takich dzieł, jak: *Komentarz do „Sentencji” Piotra Lombarda, Suma filozoficzna, czyli Summa contra gentiles, Suma teologiczna* (główne jego dzieło niedokończone), *Opuscula Omnia Theologica et Moralia*.

¹⁵⁷ Zob. Aneks, fot. nr 8.

¹⁵⁸ K. Estreicher, op. cit., t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1911, s. 157.

¹⁵⁹ Ibidem, t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1911, s. 157.

¹⁶⁰ W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 1897.

¹⁶¹ K. Estreicher, op. cit., t. III: *Stulecie XIX*, Kraków 1911, s. 384.

¹⁶² W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 2350.

¹⁶³ Ibidem, poz. 1899.

215. Karol Kotula¹⁶⁴, *Rola stowarzyszeń młodzieży wobec upadku stosunków patriarchalnych*, wykład wygłoszone na kursie pracowników wśród młodzieży w Cieszynie w lipcu 1929 r., Nakładem Związku polskiego towarzystwa i zborów ewangelickich w Polsce, Warszawa 1930
216. *Uwagi z biblii dla ewangelików z wykładem o przyszłej wojnie europejskiej według objawienia św. Jana*, napisał Jan Pawelek, rolnik z Cierlickau, Nakładem Jana Pawelka w Cerlickau, Druk Kutzera i Sp., Cieszyn 1890
217. Jan Rajs, *Krótką rozprawa o życiu człowieka*, Druk Edward Feitzinger, Cieszyn 1904
218. *O przyjściu Pańskim czyli O końcu świata i sądnym dniu, jako prędko, nagle i niespodziewanie i w okropny i straszliwy sposób nastąpić ma. Na gruncie Pisma Św. napisał Jan Rajs*, Nakład autora, Druk Karol Prochaska, Cieszyn 1906
219. Jan Wantuła¹⁶⁵, *Śląsk ewangelicki w walce z alkoholizmem. Szkic z dziejów ruchu wstrzeмиłości*, Nakładem wydawnictwa Głosów Kościelnych, Druk Paweł Mitrega, Cieszyn 1937

f) dzieła literackie

220. Georgii Christophori Pisanski¹⁶⁶, *De Meritis Prussorum in Poesin Latinam Commentatio Historico-Litteraria Regiomonti*, Druk J. H. Hartung, Królewiec 1751. 4° 167
221. John Milton¹⁶⁸, *Das verlorene Paradies*, Teutsch von Adolf Böttger, Illustriert von Gustav Dore, Druck J. G. Bach's Verlag, Leipzig 1879
222. *Goethes sämtliche Werke*, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart 1874
223. *Schillers sämtliche Werke*, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart 1871
224. *Wielands Werke*, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart 1868

164 Karol Kotula, ur. 26 II 1884 r. w Cierliku na Zaolziu, zm. 8 XII 1968 r. w Warszawie, biskup Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, studiował teologię w Wiedniu i Halle, po ordynacji w 1910 r. był wikariuszem w Drogomyślu, w czasie I wojny światowej kapelan w armii austriackiej, w 1919 r. współtworzył i został prezesem Polskiego Towarzystwa Ewangelickiego w Poznaniu, w Łodzi zorganizował Związek Polskiej Młodzieży Ewangelickiej, w 1951 r. synod Kościoła wybrał go na biskupa, Chrześcijańska Akademia Teologiczna przyznała mu honorowy doktorat, autor m.in. *Mikołaj Rej* (1928), *Polski lud ewangelicki w południowej części Poznańskiego* (1929), *Jan Śliwka, pionier szkolnictwa na Śląsku Cieszyńskim* (1933), *Co to jest Biblia* (1962), zbioru kazań *W ciszy i skupieniu* (1964).

165 Jan Wantuła, ur. 20 IX 1877 r. w Ustroniu, zm. 29 VII 1953 r. w Ustroniu, bibliofil, w 1897 r. założył Ewangelickie Stowarzyszenie Młodzieży, jako bibliotekarz towarzystwa zaczął gromadzić książki, pracował na gospodarce i w hucie, działał w Polskiej Partii Socjalno-Demokratycznej Galicji i Śląska Cieszyńskiego, Towarzystwie Ewangelickiej Oświaty Ludowej, „Jedności”, Macierzy Szkolnej, opublikował ponad 300 artykułów, a także książki, m.in. *Karty z dziejów ludu Śląska Cieszyńskiego*, Warszawa 1954, *Książki i ludzie*, Kraków 1956.

166 Jerzy Krzysztof Pisanski, ur. 13 VIII 1725 r. w Piszu (Jansborgu), zm. 11 X 1790 r. w Królewcu, historyk, geograf, bibliograf, uzyskał w 1773 r. doktorat z teologii na uniwersytecie w Królewcu, gdzie wykładał i uczył w gimnazjach i szkołach, w latach 1759–1766 wicedyrektor i członek honorowy Towarzystwa Nauk w Królewcu, od 1789 r. radca Konsystorza Kościoła Ewangelickiego, pisał biografie matematyków, dzieje Pisz, był także autorem m.in.: *Historia litteraria Prussie*, Królewiec 1762–1765, będącego opracowaniem źródłowych dziejów literatury i książki polskiej w Prusach.

167 K. Estreicher, op. cit., t. XXIV ogólnego zbioru, Kraków 1912, s. 314.

168 John Milton, ur. 9 XII 1608 r., zm. 8 XI 1674 r., angielski pisarz, studiował na uniwersytecie w Cambridge, w latach 1638–1639 odbył podróż do Włoch. W czasie rewolucji angielskiej 1640–1660 prowadził ożywioną działalność polityczną skierowaną przeciwko królowi i angielskiej hierarchii kościelnej. Od 1649 r. był sekretarzem republikańskiej Rady Stanu przy O. Cromwellu. Po powrocie na tron Stuartów w 1660 r. odsunął się od życia publicznego i poświęcił wyłącznie twórczości. Autor m.in. filozoficznej epopei opartej na motywach religijnych *Raj utracony* (1667 r., wydanie polskie 1791 r.), uważanej za arcydzieło nowożytnej poezji angielskiej. Jego kontynuację stanowił *Raj odzyskany* (1671 r., wydanie polskie 1792 r.).

8) kalendarze ewangelickie

225. Kalendarz Królewsko-Pruski ewangelicki na rok 1901, który jest rokiem zwyczajnym, zawierającym w sobie 365 dni. Podług południka królewieckiego jest astronomiczny i kościelny kalendarz dla prowincji pruskiej ułożony. Dodana jest też na 21 stronie tabela do przerachowania królewieckiego czasu miejscowego na czas średnio-europejski, który pokazują zegary na poczcie i we dworach żelaznej kolei. Ułożył go i wydał O. Gerss¹⁶⁹, Superintendent wysłużony, w Królewcu. Rocznik czterdziesty i trzeci. W Królewcu. Drukiem i nakładem Hartungskiej drukarni [1900] 8° ss. 176, got. (Na stronie 57: *Książka roczna -- 1901. Ułożył i wydał O. Gerss, w Królewcu mieszkający. Rocznik czterdziesty i trzeci. W Królewcu. Drukiem i nakładem Hartungskiej drukarni.*)¹⁷⁰
226. Toż. -- 1931 -- Teraźniejszy wydawca P. Hensel, superintendent pozasłużbowy w Kolberg. Rocznik siedemdziesiąty i trzeci. Königsberg i. Pr. Hartungsche Verlagsdruckerei [1930]. 8° ss. 160 (Na stronie 45: *Książka roczna -- 1931. Dawniej ułożył i wydał -- Teraźniejszy wydawca superintendent wysłużony P. Hensel w Kolberg. Rocznik siedemdziesiąty i trzeci. W Królewcu. Drukiem i nakładem Hartungskiej drukarni.*)¹⁷¹
227. Toż. -- 1921 który jest rokiem zwyczajnym, zawierającym w sobie 365 dni. -- Rocznik sześćdziesiąty i trzeci. Königsberg i. Pr. Hartungsche Verlagsdruckerei [1920]. 8° ss. 175, nlb. 1, got. (Na stronie 43: *Książka roczna -- 1922 -- Rocznik sześćdziesiąty i trzeci. W Królewcu. Drukiem i nakładem Hartungskiej drukarni.*)¹⁷²
228. *Der redliche Altpreusse. Ein Kleiner Kalender auf das Gemeinfahr 1831*, Verlag der Rautenbergschen Buchhandlung, Mohrunen 1831
229. Kalendarz Ewangelicki na rok zwyczajny 1917, Druk Meyer & Raschka w Cieszynie
230. Kalendarz Ewangelicki na rok zwyczajny 1931, Drukarnia P. Mitreği w Cieszynie
231. Kalendarz Ewangelicki, Druk Adam Wałach, Ustroń 1934
232. Kalendarz Odrodzenia Polski, Druk i nakład Towarzystwo Wydawnicze „Kompas”, Łódź 1923
233. Kalendarz Ewangelicki Tow. Wyd. im. Mikołaja Reja na rok zwyczajny 1929. Rok I., Nakład Towarzystwa Wydawniczego im. Mikołaja Reja, Skład główny: Księgarnia W. Mietke

h) Pismo Święte, Ewangelie – wydania w różnych językach

234. Biblia, Moskwa 1990 (w j. rosyjskim)
235. Den Hellige Skrifs Kanoniske Bøger, København 1990 (Pismo Święte, Dania)
236. Den Hellige Skrift, Oslo 1991 (Pismo Święte, Norwegia)
237. Dhiata E-Re, Tosk 1988 (Albania)
238. Ewangielija według Ś. Marka, Londyn 1945

¹⁶⁹ Otto Gerss, ur. 8 IX 1830 r. w Popioliach pow. Węgorzewo, zm. w 1923 r. w Królewcu, duchowny ewangelicki, wydawca i tłumacz, w 1864 r. został proboszczem w Szczytnie a następnie w 1868 r. w Mrągowie, w latach 1885-1894 był superintendentem diecezji mrągowskiej, od 1896 r. do 1911 r. redagował „Kalendarz Królewsko-Pruski Ewangelicki”, w 1866 r. przygotował nowe wydanie *Kazań* - S. Dambrowskiego, w latach 1900-1913 był redaktorem tygodnika „Pruski Przyjaciół Ludu”. Zob. G. Jasiński, *Otto Hermann Gerss (1830-1923) - mrągowski superintendent, wydawca czasopism polskojęzycznych*, Mrągowskie Studia Humanistyczne, 1999, t. 1, ss. 40-44.

¹⁷⁰ W. Chojnacki, *Bibliografia*, poz. 2543.

¹⁷¹ Ibidem, poz. 2573.

¹⁷² Ibidem, poz. 2563.

- 239. La Saint Bible, Paris 1930
- 240. Novum Testamentum Graece, Stuttgart 1932
- 241. Novum Testamentum Graece et Germanic, Stuttgart 1921
- 242. Nya Testamentem Och Psaltaren, Sztokholm 1945
- 243. Nya Testamentem Och Psaltaren, Sztokholm 1948
- 244. Pismo Svaté, Praha 1979
- 245. Pismo Sváté, Londyn 1978 (Słowacja)
- 246. Pismo Święte, Londyn 1945
- 247. Pismo Święte, 1990 Ukraina
- 248. Stary Testament, 1931 (w j. hebrajskim)
- 249. Szent Biblia, Kiadás 1980 (Pismo Święte, Węgry)
- 250. The New English Bible, Oxford/Cambridge 1970 (Pismo Święte, Anglia)
- 251. The New Testament, Philadelphia 1941 (Nowy Testament, USA)
- 252. Vetu Testamentum Graece, Lipsiae 1868 (w j. greckim)

i) czasopisma urzędowe

- 253. Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Gumbinnen, Gumbinnen 1890
- 254. *Amtsblatt der Königlichen Regierung zu Gumbinnen*, Gumbinnen 1895
- 255. *Sensburger Kreis-Blatt*, Sensburg 1891 (Rocznik)

6. Dokumenty parafialne¹⁷³

– Dokumenty oraz kopie dokumentów parafii ewangelickiej w Mikołajkach z lat 1552–1925 (księgi konfirmacyjne, spisy parafian, rachunki kościelne).¹⁷⁴

7. Reprinty

– Eyn Vrteyl der Theologen zeu Pariß Veber die Iere D Lutherß. Eyn Gegen Vrteyl D. Lutherß, 1921

– Kopia pierwszej strony Biblii w przekładzie ks. dr Marcina Lutra, Druk Hans Lufft¹⁷⁵, Wittenberga 1541

– Kopie rękopisów reformatorów z 1542 r.: Marcina Lutra, Filipa Melanchtona¹⁷⁶, Leonhardusa Bayera, Johanna Bella, Jana Bugenhagena, (prawdopodobnie zbiór ówczesnego burmistrza Zwickau Oswalda Lassana) Oryginały znajdują się w Bibliotece PAN w Gdańsku n. sygn. MS. 2499¹⁷⁷

¹⁷³ Zob. Aneks, fot. nr 11.

¹⁷⁴ Część oryginalnych dokumentów i listów znajduje się w Geheimes Staatsarchiv Preu ischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem.

¹⁷⁵ Wszystkie oryginały tych dokumentów i listów znajdują się w Geheimes Staatsarchiv Preu ischer Kulturbesitz w Berlin-Dahlem.

¹⁷⁶ Hans Lufft, ur. w 1495 r. w Amberg, zm. 1 lub 2 IX 1584 r. w Wittenberdze, drukarz i wydawca książek, wydawał najważniejsze dzieła Filipa Melanchtona i Marcina Lutra m.in. tłumaczenie Biblii (1534), w 1549 r. zorganizował filię swojej drukarni w Królewcu (druk podręczników akademickich, dzieła Andrzeja Osiandra) działała do 1554 r.

¹⁷⁷ Filip Melanchton, wł. Philips Schwartzerdt, ur. 16 II 1497 r. w Bretten, zm. 19 IV 1560 r. w Wittenberdze, filozof humanista, reformator oświaty, jeden z głównych twórców luteranizmu, studiował w Heilbrergu i Tybindze, od 1518 r. prof.

- List Marcina Lutra do Filipa Melanchtona, lipiec 1530
- List Marcina Lutra do Filipa Melanchtona, marzec 1529
- List Filipa Melanchtona do Marcina Lutra, czerwiec 1530
- List Filipa Melanchtona do Króla Anglii Henryka VIII, marzec 1525¹⁷⁸
- List Jana Kochanowskiego do księcia Albrechta Hohenzollerna, kwiecień 1556
- List Jana Łaskiego do księcia Albrechta Hohenzollerna, kwiecień 1557
- List Mikołaja Reja do księcia Albrechta Hohenzollerna, luty 1564
- *Mapa narodowościowa ziem dotychczasowego zaboru pruskiego. Na podstawie urzędowych spisów ludności z lat 1905 i 1910, opracował dr Józef Kostrzewski, rysował Ireneusz Rajewski, nakład M. Niemiarkiewicz, Druk Józef Ciniewicz, Poznań 1919*
- *Nadanie przywileju wyznaniowego księciu pruskiemu Albrechtowi Hohenzollernowi przez króla Zygmunta Augusta. Lublin 1569 (prawna legalizacja wyznania luteranckiego w Prusach Książęcych)*
- Von den guten Werben, 1520
- Von dem Adern Guten Werk, 1520
- *Żywiol Polski w Prusiech Wschodnich i Zachodnich, Odbitka z „Gazety Warszawskiej”, Warszawa 1915*

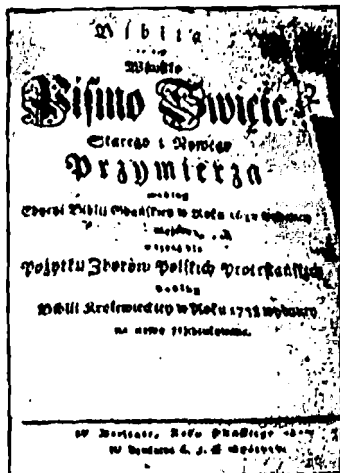
8. Pozostałe ekspozycje

- fotografie przedstawiające ważne uroczystości z najnowszej historii parafii
- kopia oryginalnego tzw. weimarskiego wydania 95 tez Marcina Lutra z 1517 r., w j. łacińskim; druk z błędami w numeracji – ostatnia teza zakończona numerem 87.
- kopia obrazu olejnego „Augustana Confessio” z 1724 r., namalowanego na podstawie miedziorytu Jacoba von Heydena (1573–1645)
- kserokopie wykazów osób konfirmowanych w poszczególnych latach po 1951 r.
- obrazy i fotografie biskupów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce: ks. bp. Juliusza Burschego (1862–1942), ks. bp. prof. dr. Jana Szerudy (1889–1962), ks. bp. Karola Kotuły (1884–1968), ks. bp. Andrzeja Wantuły (1905–1976), ks. bp. dr. Janusza Narzyńskiego (1929–), ks. bp. Jana Szarka (1936–), ks. bp. Janusza Jaguckiego (1947–).
- projekt budowy wieży kościelnej, Gumbinnen 1863
- reprints kart pocztowych z początku XX w. przedstawiających Mikołajki
- tablica z nazwiskami proboszczów parafii
- tablica z nazwiskami poległych mieszkańców Mikołajek i okolicznych miejscowości w latach 1813–1815
- tablica z nazwiskami poległych mieszkańców Mikołajek i okolicznych miejscowości w latach 1914–1918

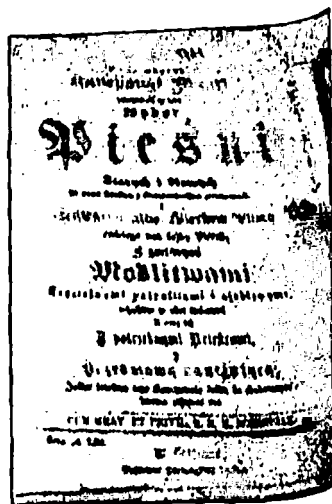
177 sor na uniwersytecie w Wittenberdze, przyjaciel i reprezentant Marcina Lutra w Europie, na sejmie w Augsburgu w 1530 r., opracował podstawową księgę wyznaniową luteranizmu tzw. konfesję augsburską.

178 Kopie rękopisów kazań Marcina Lutra. Oryginały odnalezione w 1883 r. w bibliotece miejskiej w Gdańsku przez J. K. F. Knaakego, na ich podstawie można skonfrontować tekst autora z tekstem późniejszych wydań i zaobserwować ingerencję osób trzecich w oryginał.

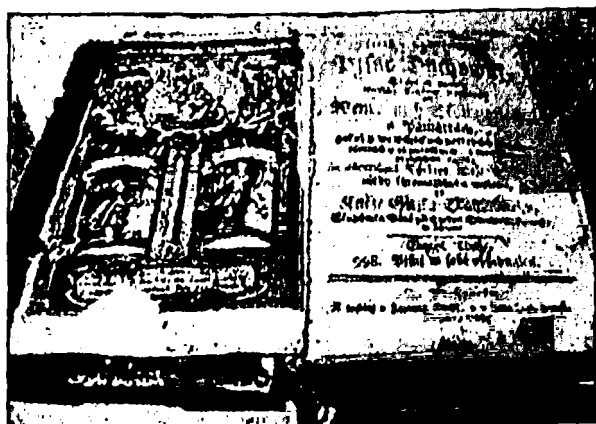
Aneks*

Fot. 1. *Biblia to jest Wszystko Pismo święte...*, Berlin 1810 (poz. 12).

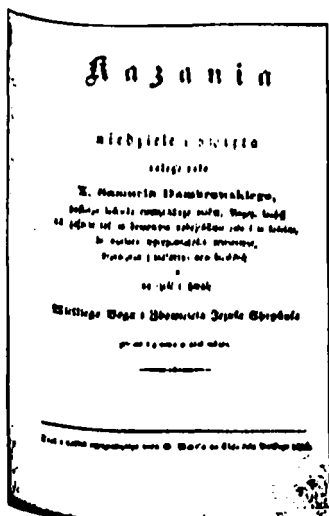

Fot. 2. *Nowo wydany Kancjonał Pruski, Królewiec 1888* (poz. 34).

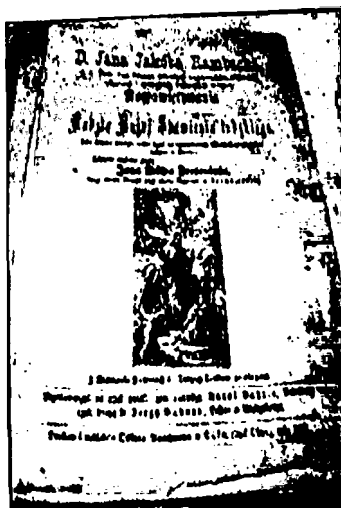

Fot. 3. *Cithara Sanctorum...*, Presspork 1768 (poz. 41).

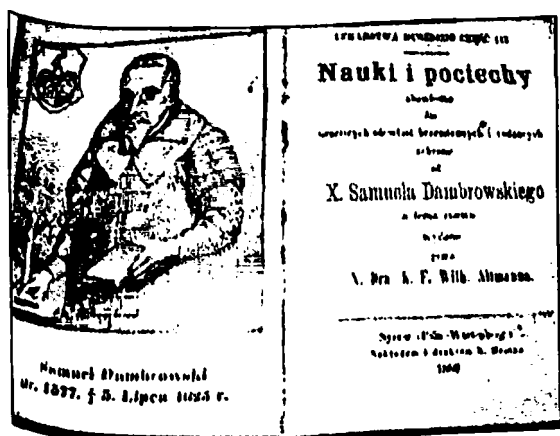
* Zdjęcia autora. W nawiasach numer pozycji w inwentarzu MR PM.

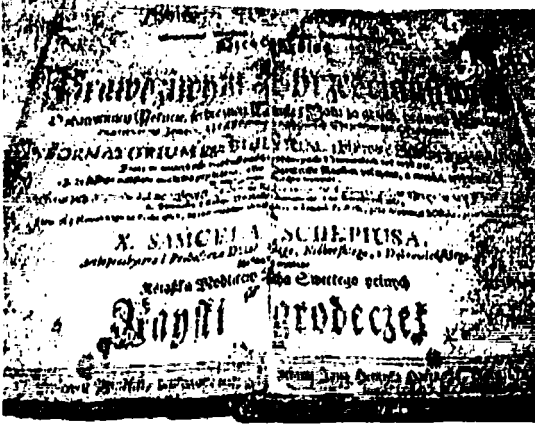
Fot. 4. Kazania na niedziele i święta..., Łek 1853 (poz. 66).

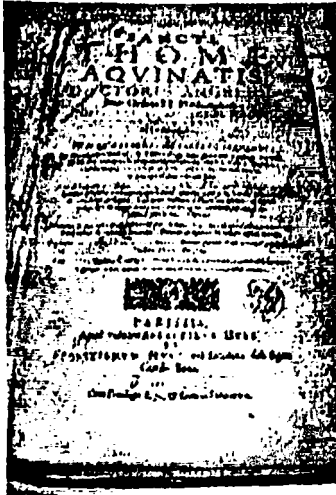
Fot. 5. Rozpamiętywania..., Elk 1896 (poz. 83).

Fot. 6. Lekarstwa Dusznego Część III..., Syców 1880 (poz. 67).

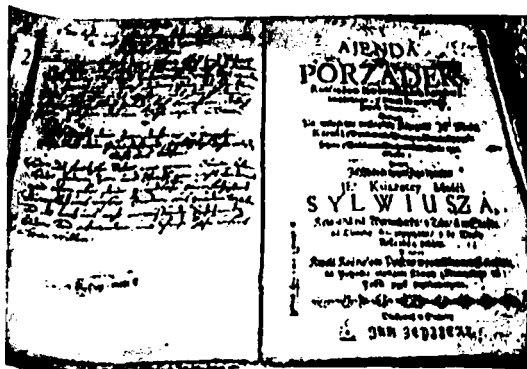
Fot. 7. Sześć Ksiąg O Prawdziwym Chryścianstwie...,
Królewiec 1743 (poz. 59).

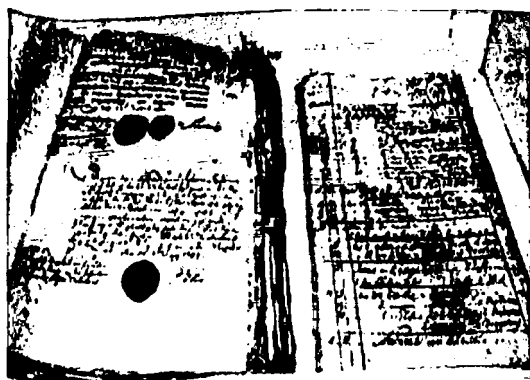
Fot. 8. Sancti Thomae Aquinatis...,
Parisis 1656 (poz. 206).

Fot. 9. Ich bin der Weg..., Dresden
1906 (poz. 103).

Fot. 10. *Ajenda abo Porządek...*,
Oleśnica 119 (poz. 103).

Fot. 11. *Księga parafialna z XVIII w.*
(pkt 6 103).

Das Museum der Polnischen Reformation in Mikolajki (Nikolaiken). Entstehungsgeschichte und Sammlung

Zusammenfassung

Das Hauptthema der Arbeit ist die Präsentation des Inventars der Bestände im Museum der Polnischen Reformation in Mikolajki (Nikolaiken). Als grundlegender Bezug des Verzeichnisses polnischsprachiger evangelischer Publikationen diente das Buch von Władysław Chojnacki, *Bibliografia polskich druków ewangelickich ziem zachodnich i północnych 1530-1939*, Warszawa 1966. Der Artikel ist eine Ergänzung und Erweiterung dieser Arbeit um aus Schlesien stammende Drucke.

Im ersten Teil wird ein kurzer historischer Abriss der evangelischen Gemeinde in Mikolajki vorgestellt, von der Zeit der ersten Informationen über die Stadt und ihre Einwohner aus dem Jahr 1444, über das Schicksal der Kirche und der einzelnen Pfarrer bis in die Gegenwart. Im Folgenden werden die Entstehungsgeschichte des Museums, der Standpunkt der staatlichen Führungsorgane und der Wissenschaftskreise sowie die Rolle von Pfarrer Władysław Pilch-Pilchowski bei der Schaffung dieser Institution beschrieben.

Die Bestände des Museums umfassen etwa 300 Originalpositionen, im Inventar sind dagegen 255 verzeichnet, da einige in zwei Exemplaren vorliegen, und der chronologische Bereich gestaltet sich vom 17. bis zum 20. Jahrhundert. Bei der Charakterisierung der Bestände wurde folgendes Aufteilungskriterium angewendet: Bibeln (- in der Übersetzung Martin Luthers - in der Danziger Übersetzung von 1632, die sog. *Biblia Gdańska*, - Neues Testament und Evangelien), Gesangbücher, Postillen, Predigten, Gebetbücher, Katechismen, Agenden, Kirchenordnungen; sonstige Bücher (- Biographien von Reformatoren, - Bücher über Kirchengeschichte und Reformation, - Bücher für den Religionsunterricht, - Wörterbücher, Werke von Philosophen, Lexika - moralistische und andere Traktate, - literarische Werke, - evangelische Kalender, - Ausgaben der Heiligen Schrift, Evangelien: Fassungen in verschiedenen Sprachen, - amtliche Zeitschriften), gemeindliche Dokumente; Reprints; sonstige Ausstellungsstücke.

Übersetzung Krystyna Schultheis